

SŁOWNIK
DOBY RYCERSKIEJ
POLSKI I UKRAIŃSKI

RYCERSTWO - BRATERSTWO.
RYCERSKA WYPRAWA PO WSPÓLNĄ POLSKO-UKRAIŃSKĄ
PRZYSZŁOŚĆ

ŚREDNIOWIECZE

□ Ramy czasowe (daty umowne)

początek - 476 - upadek Cesarstwa Rzymskiego

koniec - 1453 - upadek Konstantynopola; lub 1492 - odkrycie Ameryki; lub 1450 - wynalezienie druku

Średniowiecze trwało 10 wieków (ponieważ Polska wkroczyła na widownię dziejów w końcu X wieku - polskie średniowiecze jest o połowę krótsze).

□ Nazwa

Określenie „wieki średnie” wprowadzili ludzie renesansu, traktując minioną epokę z lekceważeniem i uznając ją za dobę przejściowego obniżenia poziomu kultury między antykiem, a odrodzeniem. W istocie średniowiecze jest epoką niezwykle ciekawą i ważną. Wtedy właśnie ukształtowała się - po okresie wędrówek ludów - mapa polityczna Europy. Wówczas zaczęły powstawać uniwersytety. Średniowiecze stworzyło także dwa znakomite style w sztuce: romański i gotycki. U schyłku epoki wynaleziono druk.

• Hasła epoki

– z prochu powstałeś i w proch się obrócisz

– memento mori

• Główne idee

– teocentryzm

– przekonanie, że pełne cierpienie i wyrzeczenie życia na ziemi jest drogą do nieba

- Geneza

- wszechobecność śmierci (niska przeciętna długość życia, choroby (zarazy), wojny, pożary, publiczne egzekucje i tortury)

- Kościół ośrodkiem życia nie tylko religijnego, lecz i politycznego

- Wzorce osobowe

A. RYCERZ

- typ kultury rycerskiej wykształcił się na dworach, a także w czasie trwania licznych wojen

- w eposach rycerskich propagowano ideał rycerski

epos angielski - Historia o rycerzach Okrągłego Stołu

epos niemiecki - Pieśń o Nibelungach

epos ruski - Słowo o wyprawie Igora

epos francuski - Pieśń o Rolandzie, Dzieje Tristana i Izoldy

B. ASCETA

hagiografia - żywotopisarstwo. Utwory opisujące żywoty świętych.

Legenda o świętym Aleksym

François Villon: Wielki testament i zawarte w nim ballady „Ballada o paniach minionego czasu” - problem przemijania, świadomość kruchości ludzkiego życia i „Ballada dla swej miłej” - bardzo liryczny fragment o udrękach miłości

NAJSTARSZE ZABYTKI JĘZYKA POLSKIEGO

1) Polskie nazwy wplątane w teksty łacińskie

- a) Geograf bawarski - pochodzący z IX wieku, geograficzno-historyczny opis w języku łacińskim zawierający nazwy plemion np. Wiślanie i Goplanie
- b) Dagome iudex - ok. 990 r. - dokument, w którym Mieszko oddawał się pod opiekę papieża – polskie nazwy własne
- c) kronika biskupa Thietmara (opis walk Polaków z Niemcami) - XI wiek - nazwy polskich grodów, rzek
- d) Bulla gnieźnieńska (rejestr dóbr arcybiskupa gnieźnieńskiego) - 1136 rok - 410 wyrazów polskich - nazw miejsc i osób
- e) księga henrykowska (dzieje zakonu cystersów w Henrykowie) - wśród zapisów z 1270 roku - pierwsze zdanie po polsku: „daj, ac ja pobruszę, a ty poczywaj”

2) Pierwsze teksty spisane po polsku

- a) Bogurodzica
- b) Kazania świętokrzyskie - XIV wiek - pisane językiem oficjalnym, skierowane do światłego audytorium
- c) Kazania gnieźnieńskie - XV wiek - pisane językiem potocznym, skierowane do spóółstwa
- d) Psalterz floriański - XIV wiek - miał być ofiarowany królowej Jadwidze przez zakonników śląskich
- e) Psalterz puławski - XV wiek
- f) Biblia królowej Zofii - XV wiek - przekład Biblii z czeskiego

3) Piśmiennictwo późniejsze:

Słota: O zachowaniu się przy stole, Satyra na leniwych chłopów; Rozmowa mistrza Polikarpa za śmiercią; Skarga umierającego; Dusza z ciała wyleciała; Legenda o świętym Aleksym

Modlitwy

CECHY KRONIK ŚREDNIOWIECZNYCH

historiografia = dziejopisarstwo

- dydaktyzm
- brak krytycyzmu przy wykorzystywaniu informacji z różnych źródeł
- elementy fikcyjne - legendarne, baśniowe
- panegiryzm - przesadne wychwalanie
- pisane po łacinie
- środki artystyczne: apostrofy, pytania retoryczne, wykrzykniki
- Kronika Galla Anonima
- Kronika Wincentego Kadłubka
- Kronika Jana Długosza

GATUNKI UPRAWIANE W ŚREDNIOWIECZU

1. Przejęte ze starożytności - pieśń, satyra, tragedia

2. Gatunki nowe - żywoty świętych, dramaty religijne (misteria i moralitety)

misterium - widowisko, którego treść dotyczyła motywów związanych z Biblią

moralitet - widowisko o charakterze dydaktycznym, pokazujące cnoty i przywary ludzkie

Ważne terminy:

literatura parenetyczna (pareneza - pouczenie) - dydaktyczna, propagująca wzorce osobowe

chansons de geste (czyt.: szansą de zest) - dosł.: pieśń o czynach - francuskie poematy epickie (eputy rycerskie) z XI-XIII wieku. Przykład: Pieśń o Rolandzie

hagiografia - żywoty świętych

A

adamaszek- (łac. *adamascus*, franc. *damas*) –tkanina żakardowa, dwustronna, najczęściej jedwabna, zwykle jednobarwna, z wzorem matowym na błyszczącym tle (lub odwrotnie), uzyskiwanym przez odpowiednie dobranie splotów tkackich. Najstarsze adamaszki wytwarzano w Chinach (200 p.n.e.–220 n.e.); w Egipcie i Syrii w VII–XI w.; w Europie produkowano od XII wieku, głównie we Włoszech. Adamaszki lniane wyrabiano we Flandrii i Holandii w XVI–XVII wieku, w Saksonii i na Śląsku w XVII–XVIII wieku. Adamaszków jedwabnych używano na kosztowne ubiory, paramenty kościelne oraz do obijania ścian i mebli; adamaszków lnianych na białą pościelową i stołową. Nazwa adamaszek pochodzi od miasta Damaszek w Syrii.

afekt – daw. uczucie sympatii, miłości

aksamit (axamit, jaksamit, ksamit) [*hexámiton* – złożony z sześciu nici] – gładka lub wzorzysta tkanina z krótką okrywą włókienną, ciętą, pętłkową lub mieszaną. Jedwabna, wełniana, lniana, bawełniana lub z połączenia dwóch surowców. W Polsce a. wyrabiano od XIV w., wzmianka z 1612 r. o drukowaniu go w Krakowie. W tymże czasie istniały cechy aksamitnicze w Gdańsku. Wilnie, w XVIII w. w Krasławiu i Grodnie. Używany na stroje świeckie i szaty liturgiczne.

alembik - 1. naczynie używane dawniej do destylacji cieczy; 2. czysta wódka wytrawna otrzymywana w takim naczyniu

alkowa - *daw.* wnęka lub pokoik sypialny

almucja (almuzja, almuzya, dalmacja, dalmacyja, dalmoć, dalmucjum, dalmucyjum, dałmucyja, darmoć) [średniow. łac. *dalmuctum*] – 1) część składowa uroczystego ubioru kanoników niektórych katedr i kolegiat: pierwotnie rodzaj kaptura, od XIV w. pelerynka z kapturem z futra, jedwabiu lub wełny, później przybrała formę futrzanego pasa noszonego z lewego ramienia jako znak godności kanoniczej; 2) dalmuzja, dalmacja – okrycie podbite futrem, szyte przez pol. kuśnierzy w XIV–XVI w., noszone przez mężczyzn i – jako lżejszy kożuszek – przez kobiety.

alszband (alczband, alsbandt, halsband) (niem. *Halsband* – 1) naszyjnik kobiecy noszony w Polsce w VI–XVII w.; 2) rodzaj męskiego krawata z lekkiej tkaniny przypinany do kołnierza, używany do zagranicznego stroju w końcu XVII i w XVIII w.

anglez – 1) długi, spiralnie zwinięty lok; 2) taniec pochodzenia angielskiego, popularny w XVII–XIX w.; 3) też: muzyka do tego tańca; 4) *daw.* długi surdut; 5) *daw.* koń rasy angielskiej.

antykamera - pokój spełniający we wnętrzach pałacowych funkcje półprezentacyjnej poczekalni lub przedpokoju przed sypialnią.

aplikacja [łac. *applicatio*] – technika hafciarska polegająca na nakładaniu i naszywaniu na tkaninę motywów dekoracyjnych wyciętych z innych tkanin, filcu, koronek, pasamonów, skóry, lub wszywaniu ich w otwór tła. Znana już w starożytności i średniowieczu.

apokryf - określenie używane obecnie głównie w kontekście religijnym wobec ksiąg o tematyce biblijnej, uważanych za nienatchnione i co za tym idzie niewchodzących w skład Kanonu Biblii. W szerszym zakresie oznacza dzieło o niepewnej, podejrzanej autentyczności.

aprosza - wąski, kręty rów obłączniczy umożliwiający atakującym podejście do murów obleganej twierdzy lub do pozycji przeciwnika

apsyda (łac. *apsidis* - sklepienie, łuk, pętla) - pomieszczenie na rzucie półkola lub wieloboku, dostawione do bryły świątyni, otwarte do jej wnętrza.

artes liberales - (sztuki wyzwolone), czyli nauki przeznaczone tylko dla ludzi wolnych (a nie niewolników). Artes liberales tworzyły nauki stanowiące trivium i quadrivium – gramatyka, retoryka, logika, arytmetyka, muzyka, astronomia, geometria.

artes mechanice - łac. *artes liberales, studia liberalia, disciplinae liberales, artes saeculares, saeculares litterae, artes magnae*) lub siedem sztuk wyzwolonych (łac. *septem artes liberales*) – system podstawowej, ogólnej i uniwersalnej edukacji ukształtowany w IV wieku przed Chrystusem, powszechnie stosowany w starożytnych Grecji i Rzymie, obejmujący nauczanie literatury i matematyki.

augustynizm - system filozoficzny stworzony przez świętego Augustyna (354-430). Zakłada on, że najdoskonalszym bytem, źródłem wiedzy i wiary jest Bóg. Człowiek, posługując się tylko rozumem, nie może poznać prawdy o świecie. Poznanie dokonuje się za sprawą Boga - jest oświeceniem, iluminacją. Człowiek jest Bogu całkowicie podporządkowany. Dramat istoty ludzkiej polega na tym, że żyje w rozdarciu między pokusami ciała i pragnieniem zbliżenia się do Boga. Wobec wyższości duszy nad ciałem (ciało zniszczalne, dusza nieśmiertelna) - należy dbać o duszę, a ciałem gardzić.

B

bandela [fr. *bande*] – kobieca przepaska często wykonana ze wstążki.

bandlok [fr. *pendeloque*] kolczyk z wiszącym, podłużnym zakończeniem.

barchan (barchwa) [ar. *barrakan*] – miękka tkanina półwełniana, lniano-bawełniana lub bawełniana, rzadziej czysto wełniana, grubsza od flaneli. Pochodzi z krajów arabskich, znana w Europie od X w., w Polsce od XIII w. Wyrabiana głównie na Śląsku i w Małopolsce przez barchanników zrzeszonych w cechy od XV w. B. używano na lżejszą odzież, podszewki, ciepłą bieliznę, szlafroki, spódnice, ubranka dziecięce itp.

barchannik (parchannik) – wytwórca barchanu

barette [fr.] – męska czapka dziana z wełny, spilśniona, z główką w formie długiego worka, przerzucaną do przodu lub do tyłu. We Francji noszona od pocz. XV w., w Polsce do końca tegoż stulecia.

bart [niem. *Bart* – broda] 1) w XV w. część zbroi chroniąca brodę i szyję; 2) w XVI w. zasłona, zawój, chustka.

barwica (barwiczka) – 1) róż służący do malowania twarzy, czerwienidło, rumienidło; 2) włos postrzygany z sukna.

barwierz (balwierz) – fryzjer, golibroda, kąpielowy, felczer.

beret (bieret, bierlet) [łac. *birretum*] – nakrycie głowy, częściej noszone przez mężczyzn, od XV w. powracające w modzie eur. jako okrągła, płaska czapka z filcu, spilśnionej dzianiny, aksamitu lub innych tkanin, zdobiona piórami, galonem lub klejnotami. B. był szczególnie rozpowszechniony jako nakrycie głowy Basków i Bearnńczyków. Używali go też marynarze, wojskowi i studenci.

beretta [wł.] – czepek kobiecy nakładany na tył fryzury, noszony zwłaszcza w l. 1470–80, we wł. ubiorze renesansowym.

berło (barło, berła, perła, piorło) [łac. *ferula* – laska.] – 1) krótka ozdobna laska, godło dostojności i najwyższej władzy, tak monarszej, jak sądowniczej. Od średniowiecza b. uniwersyteckie to oznaka godności rektorskiej; 2) b. myśliwskie – laska z poprzeczką itp. służąca podczas łowów do sadzania sokoła lub jastrzębia.

bernienie [staroczes. *brněni*] – w XVI w. zbroja, pancerz, kolczuga.

białogłowa – staropolskie określenie kobiety pochodzące od barwy białych czepców i podwik stanowiących kobiece nakrycie głowy.

białoskórnicstwo – garbowanie skór baranich, cielęcych, sarnich, jelenich i łosiowych ałunem glinu, otrębami, solą i żółtkami lub wyprawą tłuszczową, zamszownictwo. B. było znane w Europie zach. Od wczesnego średniowiecza. W Polsce pierwsze cechy b. zorganizowały się w XV w. i były wyposażone w folusze, w których garbowano skórę przez wbijanie tłuszczu w tkankę skórą. Skór garbowanych wyprawą b. i zamszowniczą używano na odzież, obuwie i rękawiczki.

biblioteki- średniowieczna biblioteka umieszczona była zazwyczaj w zakrystii kościelnej, w klasztorze lub specjalnej przybudówce przy kościele. W pomieszczeniu stały pulpity, na których spoczywały księgi – była to jednocześnie czytelnia i miejsce przechowywania książek. Większe dzieła przymocowywano do pulpitów przy pomocy łańcuchów, mniejsze stały na półkach. Skupione były wokół trzech grup zagadnień: Pismo Święte i komentarze do niego, Pisma Ojców Kościoła i inne dzieła teologiczne, Literatura świecka zawierająca dzieła matematyczne, przyrodnicze, medyczne, filozoficzne, historyczne i prawnicze. Dostęp do księgozbiorów takich bibliotek był oczywiście ograniczony. Większość z nich miała charakter prywatny bądź posiadały ściśle określony krąg użytkowników. W Polsce pierwsze biblioteki powstawały przy szkołach, a potem uniwersytetach. Jedną z pierwszych bibliotek powstała przy Akademii Krakowskiej, założonej w 1364 roku przez Kazimierza Wielkiego, jednak szybko podupadła. Największe znaczenie miała biblioteka Collegium Maius w Krakowie, stając się trzonem Biblioteki Jagiellońskiej.

bielizna – 1) odzież noszona pod wierzchnią, głównie koszula, używana w Europie od średniowiecza: 2) w XVI w. także biała plama, centka, blizna: 3) szuba z popielic lub wiewiórek.

bigwany (bajnegewanty, bejngewanty, wingwany) [średniow. niem. *-Beingewant* – okrycie nóg] – część uzbrojenia ochronnego na nogi używana w XIV–XV w.

binda (blenda, bindał) [średniow. niem. *Binde*] – 1) nakrycie głowy, zawój, czepiec, opaska, przepaska, wiązadło; 2) później przepaska kobieca i męska taśma lub opaska, używana zwłaszcza w mundurze wojskowym.

biret (bierlit, bieret, bieryt) [łac. *birretum*] – nakrycie głowy noszone we Francji od XIII w., a w Polsce od XV w., wykonane z filcu, sukna, aksamitu lub dzianiny, zwykle czworokątne, używane dotychczas przez duchowieństwo, w barwach związanych z określoną godnością. Od późnego średniowiecza było oznaką doktorską profesorów wyższych uczelni podczas oficjalnych wystąpień, sędziów, prokuratorów i adwokatów podczas przewodu sądowego. Noszone także przez Żydów.

barbarzyńcy (łac. *barbarus* - cudzoziemiec) - w starożytności określenie osób niecywilizowanych, spoza kręgu cywilizacji grecko - rzymskiej (np. Germanów, Scytów, Wandalów), później ogólniejsze określenie plemion dzikich, pierwotnych, nie znających kultury europejskiej.

Bizancjum - skrótowe określenie Cesarstwa wschodniorzymskiego, później Cesarstwa Bizantyńskiego, określające średniowieczne, greckojęzyczne państwo, kontynuujące tradycje cesarstwa rzymskiego ze stolicą w Konstantynopolu (obecnie Stambuł), w okresie największego rozkwitu, w VI wieku, zajmującego Azję Mniejszą, Bałkany, Italię i Północną Afrykę (niemal całe wybrzeże Morza Śródziemnego, wraz z wyspami).

blach (blacha, piach, placha, plech, płach) [staroczes. – *blech, plech*] – 1) w XV–XVI w. część zbroi osłaniająca piersi lub plecy, pancerz kirys; 2) złota ozdoba czapki, noszona np. przez wielkiego kniazia moskiewskiego, a także przez kapłana żydowskiego.

blachownica (plachownlca) – w XV–XVI w. część zbroi osłaniająca ręce, rękawica.

bliaud [fr.] – długa wierzchnia szata mężczyzn i kobiet noszona od XI do XIII w., przylegająca od góry, w wersji kobiecej sznurowana po bokach, z ozdobnymi rękawami.

bordiura (fr. bordure, obramowanie) – w ogólnym rozumieniu jest to dekoracyjne obramowanie tkaniny, płaskorzeźby, kompozycji malarskiej lub graficznej, w formie pasa z ornamentem roślinnym lub geometrycznym, niekiedy z motywami figuralnymi. W książce rękopiśmiennej lub drukowanej, zwana inaczej winietą ramkową, bordiura stanowi zamkniętą ramowo dekorację wypełniającą wszystkie marginesy kodeksu. Bordiura może mieć charakter przedstawiony lub ornamentalny. Stosowano elementy geometryczne, roślinne, zwierzęce, nieraz postacie ludzkie albo fantastyczne. Forma obramowania może powtarzać kształt otaczanego obiektu bądź różnić się od niego.

broń biała – ogół broni służącej do walki wręcz, zadającej obrażenia przy wykorzystaniu siły ludzkich mięśni. Do XVI w. podstawowy rodzaj broni stosowanej zarówno w wymiarze wojskowym jak i cywilnym oraz częściowo myśliwskim (obok broni miotającej – rażącej na odległość).

W najogólniejszym zakresie wśród broni białej można wyróżnić:

- broń sieczną – przeznaczoną głównie do zadawania cięć (np. tasak, szabla, kord)
-
- broń kolną – przeznaczoną głównie do zadawania pchnięć (np. pika, szpada, sztylet)
-
- broń obuchową – przeznaczoną głównie do zadawania ciosów miażdżących (np. maczuga, młot bojowy, buzdygan)

Nie jest to jednak podział ścisły, ze względu na występowanie licznych zróżnicowanych typów broni łączących w sobie cechy wymienionych powyżej:

- broń sieczno-kolna – umożliwiająca równie ergonomiczne zadawanie cięć i pchnięć (np. miecz, pałasz, halabarda)
-
- broń obuchowo-sieczna – przeznaczona do zadawania cięć miażdżących (np. topór, czekan, berdysz)
-
- broń obuchowo-kolna – przeznaczona do zadawania ciosów miażdżących z jednoczesnym powstawaniem obrażeń kłutych (np. morgensztem, wekiera, nadzieak)

Oprócz tego wyróżnia się osobną kategorię broni białej w której zawarte są również wszystkie powyższe, a której wyróżnikiem jest budowa obejmująca osadzenie żeleźca na długim drzewcu – broń drzewcowa (np. włócznia, glewia, lanca).

bruzblach (brusblach, brucbrach, blusbrach, brusprach, brostblach, lucbrach, rusblach) [niem. Brustblech] – w XIV–XV w. napierśnik, część zbroi.

brygandyna [fr. brigandine] – 1) skórzana lub sukienna kurta naszywana metalowymi kólkami lub płytkami, uzbrojenie ochronne znane w zach. Europie już w V w., w Polsce w XII–XIV w.; 2) w zach. Europie w XV w. półbrojek z zachodzącymi na siebie poprzecznymi płytkami lub metalowymi pierścieniami.

C

cech rzemieślniczy (z niem. Zunft) - także gildia w kontekście stowarzyszeń kupieckich, zwłaszcza zachodnioeuropejskich – organizacja samorządu rzemieślniczego o charakterze społeczno-zawodowym, częściowo również gospodarczym, zrzeszająca rzemieślników jednego lub kilku pokrewnych zawodów

chansons de geste (ze starofrancuskiego "pieśni o czynie", łac. *gesta*) – poezja epicka, która pojawiła się u początków literatury francuskiej. Mianem tym określamy powstałe między XI a XIII w. poematy rycerskie mówiące o przygodach (czynach) historycznych i legendarnych bohaterów. Początkowo funkcjonowały one w przekazach ustnych, ale od około XII w. zaczęto je zapisywać. Przykładem "pieśni o czynie" jest *Pieśń o Rolandzie*. **Pieśń o Rolandzie** (fr. *La Chanson de Roland*) – francuska pieśń, najstarszy i najbardziej znany francuski epos rycerski, należący do tzw. *chansons de geste* (pieśni o bohaterskich czynach). Utwór datowany jest na XI wiek, a znany jest z anglo-normandzkiego rękopisu oksfordzkiego z 1170. Autor jest nieznany, jedyną wzmianką o nim jest adnotacja na końcu rękopisu wspominająca osobę o imieniu Turol. Polski przekład *Pieśni o Rolandzie* pochodzi z roku 1932, jego autorem jest Tadeusz Boy-Żeleński.

chaperon [niem. *Schaperun, Gugel*] – kaptur szyty z fantazyjnie wycinanego sukna, noszony w XIII–XVI w.

ciżmy (boczkorki, ciżemki, czyżmy) [tur. *czizme*, węg. *csizma*] – płytke obuwie o płaskiej podeszwie, bez obcasów, z cholewką sięgającą najwyżej do kostek. W Polsce od średniowiecza zwano je także boczkorkami. W ubiorze ludowym występują jako najprostszy typ obuwia.

corset fendu [fr.] – w XIII w. ubiór męski, później także suknia kobieca bez rękawów z głęboko wykrojonymi bokami, od bioder poszerzana klinami, modna od poł. XIV w. w krajach Europy zach. i środk. Stanik obszywano często gronostajowym futerkiem.

cracoves – trzewiki określane w Anglii jako pochodzące z Krakowa, we Francji „à la poulaine”. czyli z Polski. Było to obuwie charakteryzujące się wydłużonym noskiem oraz językiem zakrywającym podbicie i fantazyjnie odwiniętym. Moda na nie, panująca w Polsce w XIII w., raziła gust Agnieszki, siostry przyrodniej cesarza Konrada III, a żony Władysława II Wygnańca. Nie jest pewne, czy moda na c. powstała w Polsce, czy też za pośrednictwem naszego kraju przekazana została na Zachód z Bliskiego Wschodu.

cyp [niem. *Zipf, Zipfel* – spiczasty] – w XV w. ozdobny kutas u kaptura, frędzla, także cały kaptur.

D

danina – 1. obowiązkowe świadczenie w naturze lub w pieniądzech składane dawniej przez poddanych; 2. coś, co jest składane w ofierze.

danse macabre - taniec śmierci. Jeden z głównych motywów sztuki średniowiecznej.

diadem (dyjadema) [gr. *diadema*] – ozdobna opaska z tkaniny lub szlachetnego metalu, wysadzana kamieniami, gemmami itp., noszona na głowie jako oznaka władzy królewskiej, cesarskiej lub kapłańskiej. W Polsce d. używali Piastowie w

okresie rozbitcia dzielnicowego. Od średniowiecza używano go jako ozdoby czola i fryzury; przybierał różne formy, zależnie od stylu epoki.

diplois [łac.] – obszerny płaszcz żołnierski i podróżny w kształcie peleryny, spinany na piersiach zaponą lub guzem, szyty z podwójnego sukna. D. żołnierski mógł mieć w XV w. stojący kołnierz, d. reprezentacyjny, podszyty futrem.

drewniaki (saboty) - pantofle wykonane z jednego kawałka drewna lub na drewnianej podeszwie ze skórzanym lub tekstylnym wierzchem.

dziesięcina - rodzaj świadczenia uiszczanego na rzecz kościoła, opartego o 1/10 plonów (względnie dochodów); po raz pierwszy wprowadzona w kraju frankońskim, w V wieku; w dobie panowania Karola Wielkiego podniesiona do roli świadczenia obowiązkowego i powszechnego; w wielu państwach europejskich funkcjonowała jeszcze w XVIII, a nawet XIX w.

E

etos rycerski – zespół wartości i zasad, wykształconych w kręgu średniowiecznej kultury rycerskiej, którymi powinien charakteryzować się idealny wojownik – w życiu i na wojnie. Pojęciu kodu lub etosu rycerskiego oraz tzw. cnót rycerskich stało

się silnym składnikiem mentalności klas wyższych późnośredniowiecznych i nowożytnych społeczeństw europejskich. Podobne zjawiska możemy zaobserwować w wielu społeczeństwach z różnych kręgów kulturowych i epok, w których górną warstwę stanowili wojownicy lub grupy powołujący się na taką genealogię. Archetyp idealnego wojownika obecny jest także w wielu utworach literackich, przede wszystkim w eposach. Stąd oprócz etosu rycerzy średniowiecznych można wyróżnić m.in.: etos homerycki (odnoszący się do wojowników z kart Iliady i Odysei), etos spartański, etos samurajski (bushidō), czy współczesny etos wojskowy.

F

faflik (fachlik) [staroczes. *feflik*] – w XV w. wierzchnie okrycie kobiece, rodzaj chusty lub welonu.

fanzybowy [niem. *Fein Silver*] – wykonany z czystego srebra.

farbiarstwo – jedna z technik zdobienia wyrobów włókienniczych, barwienie przędzy lub gotowych produktów. Znane kilka tys. lat p.n.e., z domowych zabiegów stało się rzemiosłem. Farbowano barwnikami mineralnymi, roślinnymi i zwierzęcymi, wspomagając się zaprawami farbiarskimi. W Polsce cechy f. istniały co najmniej od XV w.

farbierz – w IV–XV w. rzemieślnik folujący i farbujący płótno.

fartuch (fertuch. , szorc, szorca, szorcel) [niem. *Vortuch*] – 1) ubiór ochronny używany co najmniej od wczesnego średniowiecza hutnictwie, kowalstwie i innych

wykonywanych przez mężczyzn rzemiosłach, a przez kobiety w pracach domowych i zawodowych. Osłaniał cały przód odzieży lub tylko dolną część od pasa: 2) określenie części zbroi osłaniającej dolną część tułowia. Termin występuje co najmniej od 1498 r. W XVIII w. lekkie f. były elementem codziennej odzieży kobiecej.

fernusz – w XIV w. prawdopodobnie metalowe okucia pasa rycerskiego.

fibula [łac.] – zapinka lub agrała służąca do spinania szat, stosowana powszechnie od epoki brązu. Składa się z kabłąka i szpili łączonych zawiaskową konstrukcją lub sprężyną. Bywała bogato zdobiona.

filc (pilśń) [niem. *Fliz*] – wyrób włókienniczy stanowiący gęstą, zbitą, dość sztywną masę włókien zwierzęcych: wełny – owczej i jagnięcej, sierści – bobrowej, zajęczej, króliczej, koziej, samiej, wielbłądziej, jaków, a nawet psiej, bez wewnętrznej struktury splotowej. Z f. wyrabiano różne części odzieży, okrycia, obuwie, nakrycia głowy i pościela.

filcowanie – kurczenie się i spilśnianie wełnianych tkanin i dzianin na skutek prania i użytkowania.

filcownictwo – jedna z najstarszych technik włókienniczych polegająca na zbijaniu w jednolitą masę, pod wpływem gnecenia i wilgoci, wełny albo sierści zwierzęcej, najwcześniej rozpowszechniona wśród azjatyckich nomadów. Na ziemiach pol. stosowana co najmniej od wczesnego średniowiecza. Cechy czapników, później kapeluszników. istniały już w XIV w. Z płatów pilśni, poza nakryciami głowy różnych kształtów, wyrabiano kurtki, kołnierze, burki, derki, koce, rękawice, skarpety, wkładki do butów i zimowe obuwie. Mechanizacja f. nastąpiła dopiero w XIX w.

foryś (forytarz) [niem. *Vorreiter*] – służący towarzyszący konno pojazdowi pańskiemu, ubrany po pol. lub po kozacku.

franciszkanizm - system filozoficzny stworzony przez świętego Franciszka z Asyżu (1182-1226). Zakłada pogodną akceptację świata i wszystkich jego elementów (zło jest konieczne,

by istniało dobro; istnienie smutku pozwala na odczuwanie radości). Szanuje i kocha wszystkie istoty żyjące. Sprzeciwia się ascezie jako „dręczeniu brata-ciała”, ale głosi idee ubóstwa i wolności człowieka ubogiego. „Kwiatki świętego Franciszka z Asyżu” - 53 opowieści o czynach św. Franciszka i jego zakonu (adaptacja łacińskiego tekstu sporządzona w 2 poł. XIV w. przez anonimowego Włocha). Drugie znaczenie pojęcia: tendencje w literaturze nawiązujące do idei świętego Franciszka. Bohater literatury tego nurtu to człowiek cieszący się prostym życiem, miłujący przyrodę, religijny.

fresk (z wł. *fresco* – świeży) – technika malarstwa ściennego polegająca na malowaniu na mokrym tynku farbami odpornymi na alkaliczne działanie zawartego w zaprawie wapna. Inne nazwy to *al fresco* i *buon fresco*. Potocznie jako fresk określa się wszelkie malowidła ścienne, wykonane różnymi technikami. W ścisłym rozumieniu nazwa fresk odnosi się jednak wyłącznie do tych, które zostały wykonane na mokrym tynku. Fresk jest jedną z najtrudniejszych technik malarstwa, ponieważ przy jej stosowaniu dokonywanie jakichkolwiek poprawek i zmian w malowaniu jest praktycznie niemożliwe. Należy jednak do najtrwalszych rodzajów malarstwa ściennego.

G

gacie (gace, hacie) – dolna część męskiej odzieży, noszona pod spodniami, zwykle szyta z płótna, także opaska na biodra, określenie zanotowane już w XV w.

gacnik (gat) – od XV w. określenie ochronnego pasa noszonego przez mężczyzn na biodrach.

gagatek – 1) w XV w. czarna odmiana bursztynu; 2) określenie strojnisia.

gamache [fr.] – luźne okrycie wierzchnie z krótkimi, szerokimi rękawami, bez kołnierza. noszone od ok. 1270 r. do XV w.

garbarstwo [niem. *Gerberei*] – zabezpieczanie skóry surowej przed gniciem, początkowo przez natłuszczanie lub dymienie, a od starożytności także przez działanie wyciągami roślinnymi. W całej Europie najbardziej rozpowszechnione było g. proste polegające na oczyszczeniu z sierści i wyprawie roślinnej (najczęściej korą dębową) skór bydlęcych przeznaczonych na obuwie. Technikę tę stosowano także w kuśnierstwie, czerwonoskórnictwie, białoskórnictwie, kordybanictwie, safianictwie i rymarstwie.

garbuz – pomieszczenie służące do garbowania skór.

garniowanie [fr.] – zdobienie ubiorów według panującej mody.

garniture [fr. *garniture*] – komplet przedmiotów tworzących całość ubioru uszytego według określonych reguł, wraz z dodatkami.

giernak (ciermak, germak, giernach, giernacze, giernag, giernanka, jermak. kiermak) [tur. *germek*] – męski kaftan wierzchni w stroju narodowym, noszony co najmniej od 1492r. do XVII w., wzorowany na narodowym ubiorze węg. G. był długi, zapinany do dołu na pętlice i guzy, z dużym kołnierzem futrzanym i nakładanymi, gładkimi rękawami, czasem zwężanymi przy mankietach. Kobiety nosiły go jako okrycie zwierzchnie

giernek – (od węg. *gyermek* – dziecko) – pomocnik średniowiecznego rycerza, młodzieniec towarzyszący rycerzowi i szkolący się w służbie wojskowej. Jego służba była traktowana jako przygotowanie do stanu rycerskiego.

giezło (gesłko, geźlko, giezłko, gzlło, zgłło, zło) – 1) od XV w. płócienna koszula; 2) w XV w. część stroju liturgicznego w Kościele rzymskokat.; 3) kitel lub śmiertelna koszula.

głownia – zasadnicza część broni siecznej z ostrzem.

gorset (gorselet, garszulecik, korselet, korset, korszulek) [fr. *corset*] – 1) różnej długości męskie okrycie, niekiedy z rękawami, noszone na zbroję od poł. XII do XV w.: 2) w XIV–XVI w. w modzie zach. – suknia kobieca sznurowana z przodu: 3) w Polsce określenie to, używane wymiennie z kształtem, oznacza stanik, zazwyczaj usztywniony fiszbinami lub drutami, noszony w XVII–XIX w.: 4) w pol. stroju ludowym – wcięty kaftanik sukienny lub jedwabny, bez rękawów, zwykle z głębokim dekoltem, często wykończony w pasie ząbkami, bogato haftowany, noszony na koszuli, później na koszuli lub bluzce.

gronostaj (hornostaj) – zwierzątko z krótkim, białym włosem i czarnym końcem ogona. Futerkiem g. podszywano wykwintne okrycia władców i możnych, było dość rozpowszechnione w dawnej Polsce, także jako obszycia mieszczkańskich czepków.

guz (guzik, obartek, obertelek) [średniow. niem. *Guz*] – w najstarszej formie zapewne patyczek lub drewniana foremka, później wyrób szmuklerski w postaci foremki oplecionej jedwabną lub metalową nicią. Od III w. używany do zapinania odzieży, w XVI– XVIII w. w ubiorach męskich, g. kontuszowe zwane knaflami. W odzieży codziennej i sukmanach stosowano knebelki, czyli patyczki oplecione jedwabną nicią.

H

hafciarstwo – znana od neolitu najprostsza technika zdobienia odzieży i innych wyrobów. Rzemiosło h. ukształtowało się już w XI w., a w Polsce w XII w. Pod względem techniki wykonania wyróżnia się hafty liczone na podłożu tkaniny i nieliczone, luźniej z nią związane. Do cięższych technik należą: pikowanie, aplikacja i zszywanie z łatek.

haft (aft, awt, wyszywanie) [niem. *Heft*] – jedno- rzadziej dwustronna, jedno- lub wielobarwna dekoracja na tkaninie, skórze, filcu, wykonywana nićmi lub przędzą, paciorkami i innymi przedmiotami ozdobnymi.

hagiografia - (gr. ἅγιος „święty”, γράφειν „pisać”) – dział piśmiennictwa religijnego zapoczątkowany w starożytności (za czasów pierwszych chrześcijan, prawdopodobnie w Rzymie), który obejmuje żywoty świętych, legendy z nimi związane oraz opisy cudów. Jest to także nauka pomocnicza w badaniach historycznych – wiedza o pismach hagiograficznych. Hagiografia obejmuje żywotopisarstwo, pisma o świętych (życie świętego – *vitae*, jego męczeństwo – *passio*, cuda – *miracula*), opisy elewacji i translacji itp., a termin używany jest dla określenia nauki pomocnej dla badań historycznych

halabarda (pardizan) – broń o długim drzewcu i rozbudowanym żeleźcu z grotem, toporem, często także z hakiem. Używana w średniowieczu, w XVI–XVIII w. stanowiła broń straży miejskiej i pałacowej.

hełm (helm) [staroczes. *helm*] – od 3000 p.n.e. bojowa osłona głowy, niekiedy też karku, szyi, twarzy, np. przyłbica, szyszak.

hennin [fr.] – kobiece nakrycie głowy w kształcie wysokiego (do kilkudziesięciu cm) stożka, modne w 2. poł. XV w. głównie we Francji. Sporządzano je z krochmalonych, lekkich tkanin, ozdabiano plisą z czarnego aksamitu lub złotym galonem przy głowie, aksamitną pętelką nad czołem i białym, przezroczystym welonem, który spływał z ostrego czubka h. do ziemi.

herb - heraldyczny projekt wizualny umieszczony na tarczy, również znak rozpoznawczo-bojowy, wywodzący się z symboliki heroicznej lub znaków własnościowych. Od XII w. ustalany według ścisłych reguł heraldycznych, pełniący funkcję wyróżnika pojedynczej osoby, stanu rycerskiego (później szlacheckiego w formie rodów arystokratycznych). Herby mogły posiadać także rodziny, organizacje kościelne, mieszczańskie bądź cech rzemieślniczy, korporacje, miasta, jednostki podziału terytorialnego lub państwa. Funkcjonowały również jako unikalny emblemat organizacji, szkół czy uniwersytetów.

hołd lenny – (łac. *homagium*) – ceremonia uroczystego zawarcia kontraktu lennego. Podczas niej następowało homagium: wasal klękał przed swoim seniorem i składał mu uroczystą przysięgę wierności, zobowiązując się do niesienia pomocy swojemu seniorowi w radzie (łac. *consilium*) i ofiarując pomoc zbrojną (łac. *auxilium*). Następowala wówczas inwestytura, czyli formalne przekazanie lenna wasalowi.

Hołd lenny w Krzyszkowie; Hołdy pruskie 1469–1641; Hołd pruski 1525; Hołd Szujskich

hołd wasalny - uroczyste oddanie się wasala pod opiekę seniora; wkładając złożone dłonie w ręce seniora, oraz wypowiadając stosowne słowa, wasal symbolicznie powierzał się opiece seniora; ceremonii mógł także towarzyszyć uroczysty pocałunek oraz uścisk; złożenie hołdu przez wasala wiązało się z jego dożywotnią wiernością w stosunku do seniora; z kolei za otrzymaną od wasala pomoc oraz wierność, senior miał mu obowiązek zapewnić utrzymanie, opiekę oraz bezpieczeństwo

hrywna [rus.] – wczesnośredniowieczny dworski klejnot na Rusi, sztywny naszyjnik męski skręcony ze srebrnego lub złotego drutu.

I

iglica – narzędzie różnych kształtów i wielkości, z jednym lub dwoma otworami do zawiązywania przędzy lub nici, i trzpieniem czyli korpusem do ich nawijania. Znane od neolitu, używane do wyrobu sieci, siatek i – później – iglicowo-igłowych koronek.

igła – narzędzie wykonane z ości ryb, kolców agawy, metalu, wyposażone w dziurkę do przewlekania nici; co najmniej od neolitu służyło do łączenia skór, tkanin, szycia odzieży, później także do haftu, wykonywania wyrobów ścięgu igłowego i koronek igłowych.

inicjał - (łac. initiale od łac. initium, początek). Można go zdefiniować jako pierwszą literę (najczęściej wersalikową) rozpoczynającą rozdział lub akapit tekstu, większa od liter tekstu podstawowego, niekiedy kolorowa, często też z wkomponowanym ornamentem. Wyróżnienie odrębnego graficznie fragmentu tekstu (najczęściej

akapitu) poprzez nadanie pierwszej literze tego fragmentu innego wyglądu niż posiada reszta tekstu. Czcionka (lub font) rozpoczynająca akapit, rozdział itp. wyróżniająca się kształtem, wielkością, kolorem lub ozdobnością. W przypadku znacznie rozbudowanych inicjałów wyróżnia się m.in.: inicjały figuralne (wypełnione postaciami ludzkimi lub całymi scenami rodzajowymi), inicjały ornamentalne (z wzorami geometrycznymi lub roślinnymi), itp.

ircha (irzcha, jercha, jerscha, zamsz) [łac. *hircus, ircus* – kozioł]– skóra kozłowa, barania, cielęca, sarnia, jelenia lub łosiowa wyprawiona tłuszczowo, czyli przez wbijanie tłuszczu w tkankę skórą. W XV w. termin „irzcha” był także określeniem mieszka lub sakiewki uszytej z irchy.

J

jabłko – jedno z insygniów władzy królewskiej, z krzyżem na wierzchu, symbolizujące panowanie nad światem. Znane w Polsce od pocz. XIII w.

jedwab (jedbab, niedbaw) [czes. *nedbaw*] – 1) włókno otrzymywane po rozwinięciu kokonów (oprzędów) motyla – jedwabnika morwowego importowane do Polski od wczesnego średniowiecza; 2) strój lub chusta wykonane z jedwabnej tkaniny.

jedwabnica (jedwabniczka) – 1) tkanina znana od XV w.; 2) jedwabna szata lub chusta, którą owijano dokumenty państwowe; 3) także zasłona twarzy noszona przez kobiety.

jedwabnictwo – dział gospodarki obejmujący uprawę morwy, produkcję kokonów jedwabnika i wstępną ich obróbkę.

jedwabnik – 1) robotnik wyrabiający jedwabne tkaniny; 2) człowiek zniewieściaty, wydelikacony.

jopula (cabaciolum, ioppa, iopula, żupica) [fr. *gibbon*] – spodni kaftan do bioder, wkładany pod wierzchnie szaty i zbroję, z przywiązywanymi nogawicami, o kroju czteroczęściowym, dwudzielnym, z wąskimi rękawami. J. noszono pod zbroją, obficie watowano na ramionach, plecach i piersiach i przesywano wraz z warstwami płótna pionowymi ściegami w górnej części, a poziomymi w dolnej. Przy szyi j. wykończona była oszewką lub niskim, stojącym kołnierzem, sznurowana z przodu lub na plecach. J. wierzchnia była dłuższa i luźniejsza, podobnie krojona, zapinana do poziomu bioder na guzy i dziergane dziurki, lekko rozkloszowana i poszerzona klinami. W ciągu XV w. noszono j. bez klinów, ze stanem w talii i metalowym pasem. U schyłku średniowiecza j. upodobniła się do żupana.

K

kabat (kabaj, cabacium) [tur. z ar. *kaba*] – rodzaj kaftana lub kurtki, szyty z różnych tkanin, zamszu oraz łosiowej skóry, podszywany futrem albo podszewką. W XV w. krojono go z czterech jednolitych lub przeciętych w pasie części, lekko u dołu rozszerzonych, z zapięciem z przodu na guzy. W XVI–XVII w. krój uprościł się, k. często noszono bez rękawów, bywał ubiorem wojskowym z usztywnioną ochroną piersi. K. występował także jako odzież kobieca, w XVIII w. nazwa ta utrzymała się na określenie sukni sznurowanej z tyłu, bez fałdy na plecach.

kablączek skroniowy – ozdoba w formie kabląka stosowana powszechnie we wczesnym średniowieczu. Przymocowywano go pojedynczo lub po kilka do tekstylnej opaski otaczającej głowę.

kaftan (kawtan, kawton, koftan, kuftan) [tur. *kaftan*, z per. *chaftan*] – od XV w. określenie elementu odzieży męskiej i – początkowo – także część ochronnego uzbrojenia noszonego pod pancerzem. Jako męski i damski ubiór z rękawami występuje w całej wsch. Europie. W Polsce zastępował on żupan w codziennym ubiorze narodowym w XVI–XVIII w. K. watowany, sukienny, dziany był ubiorem domowym, zastępującym kamizelkę. Kobiety nosiły krótsze kaftaniki do spódnic, zwłaszcza w mieszczańskich i chłopskich ubiorach dwuczęściowych.

kaleta (kalita, kaleta) [kaz. *kalta* – pas z woreczkiem skórzanym i piórkiem] – woreczek ze skóry lub tkanin na pieniądze lub drobiazgi, noszony często przy pasie.

kaletnictwo – wyrób kalet, toreb, waliz i tłumoków ze skór prostych i kolorowych. Na zach. ziemiach dawnej Polski kaletnicy mieli od XIV w. podobny do miechowników asortyment produkcji, na innych obszarach szyli swe wyroby z gorszej jakościowo skóry. Od XVIII w. k. zastąpiło zanikające miechownictwo.

kanka (kańka, kajnka) – 1) od XIV w. czapka z grubego filcu; 2) w XVI w. także czepek kobiecy, często ozdobny.

kapalin (kopalin) [łac. *capellino*, średniow. czes. *kapalin* – okrycie] – rodzaj hełmu otwartego, przypominającego kapelusz o półkolistej główce i szerokim rondzie, znany od star. W Polsce k. pojawił się w XV w., od XVI w. używali go husarze.

kapica [staroczes. *kapiče*] – 1) kaptur lub okrycie stanowiące z nim całość, używane od XV w.; 2) habit lub wierzchnie okrycie noszone przez mnichów.

kaptur (kaptor. kaptura) [łac. *captura* – łapanie] – 1) od XIV w. nakrycie głowy chroniące przed deszczem, wiatrem, chłodem, często połączone z różnej długości peleryną; 2) nakrycie głowy białą; 3)

kobieca czapka futrzana w taksie kuśnierzy warszawskich z 1664 r. określana jako „czapka francuska zwanej alias kaptura”.

karacena (karacyna, półbrojek) [średniow. łac. *corazina* – skóra] – pancerz z metalowych łusek przymocowanych za pomocą nitów do kurty ze skóry, znany w starożytności, i używany od XIV w. jako ochrona płytowa, także rąk i nóg. K. składała się z napierśnika, naramienników, obojczyka i karwaszy z łuskową ochroną dłoni.

Karol Wielki - król Franków i Longobardów z dynastii Karolingów, cesarz rzymski od 800 roku, twórca europejskiego zjednoczonego imperium, błogosławiony Kościoła katolickiego.

kieca (kiecka, kiecza, kieczek) [tur. *kecze* – sukno] – 1) w średniowieczu długie okrycie męskie, bez rękawów, przepasane, noszone na kolczudze, dla ułatwienia dosiadania konia niezszyte z przodu lub po bokach. W XII w. k. była długa, później skracana, na pocz. XIV sięgała do połowy kolan; 2) w XI w. grube okrycie męskie, często z kapturem, sporządzane z filcu lub sukna; 3) od XV w. „kiecka” to wierzchnia, płócienna suknia kobieca, spódnica, fartuch lub chusta; 4) w XVII w. k. podbita sobolami lub jedwabnymi tkaninami pełniła rolę okryć dla obu płci.

kirys (kierys) [fr. *cuirasse* – pancerz, niem. *Kürass*] – zasadnicza część zbroi osłaniająca tułów, złożona z napierśnika i naplecznika połączonych rzemieniami na ramionach i w pasie.

kitel (kitla) [niem. *Kittel*] – 1) wierzchnie okrycie letnie noszone w Polsce od średniowiecza przez mężczyzn i dzieci. Od XVIII w. k. stał się okryciem żołnierzy, mieszczan i chłopów;

klin – 1) od XV w. czapka w kształcie klina modelowana z filcu: 2) brzeg szaty, podolek; 3) trójkąt materiału wstawiany w odzież dla jej rozszerzenia.

kłobuk (kłobuzec) [ros.] – 1) od XV w. wysokie, stożkowate nakrycie głowy: 2) czapka bez randa rozszerzająca się u góry i okrywająca ją welon, noszone przez duchownych obrządku wsch.

knafel (knaf, knaflich, knapsik, knefel, kneflej, knof) [średniow. niem. *Knafel, Knefel*] – guz lub guzik służący zwykle jako ozdobne zapięcie ubioru, wykonywany z różnego rodzaju surowców – od drogich kamieni do drzewa, różnej wielkości, najczęściej okrągły.

kneblik (kneblig, knobel, knoblik) [średniow. niem. *Knebel*] – ozdobny przedmiot służący jako zapięcie w ubiorach.

kobelicze (kobylica) – ławka lub stołek w warsztacie szewskim.

kobeniak – mieszczański ubiór, zwykle bez rękawów, noszony na ziemiach wsch.,

kokorhel [staroczes. *kokrhel*] – w XV w. nakrycie głowy, czapka, czepiec lub hełm.

kołowrotek – narzędzie z ręcznym lub nożnym napędem do przędzenia włókien. K. ręczny, poziomy ma koło ze sznurem lub taśmą napędzające oś ze szpulką i przęślicę z kądzielą osadzoną w desce stojącej na nóżkach podstawy. K. nożny ma dodatkowo napędzający pedał, ciągło i rozwidlone skrzydełko z nacięciami, a przęślica jest niekiedy osobnym, wolno stojącym urządzeniem. K. ręczny skonstruowano na Wschodzie, zapewne kilka wieków p.n.e.; za pośrednictwem krajów ar. rozpowszechnił się w średniowieczu w Europie. K. bez skrzydełka pojawił się przed 1332 r. u beginek w Świdnicy, a na przełomie XV i XVI w. w większych ośrodkach tkackich w Polsce. Wynalezienie w 1530 r. przez Jürgensa napędu nożnego zwiększyło wydajność ciągłego już, a nie okresowego, przędzenia.

kopyto szewskie – drewniana forma ułatwiająca wymodelowanie obuwia.

korale [łac. *corallium*] – szkielet koralowców używany w Polsce do wyrobu ozdób co najmniej od średniowiecza; w formie paciorków także w ubiorze ludowym.

kord [ang. *cord*] – 1) mięsista tkanina wełniana lub bawełniana, w prążki lub pasy, jednobarwna lub kolorowa. Używana w dawnej Polsce na spodnie i odzież męską; 2) krótki miecz.

kordybanictwo (kurdybanictwo) [od m. Kordoba w Hiszpanii] – garbowanie skór kozłowych, baranich i cielęcych w roztworach ziołowych i barwienie ich na różne kolory farbami mineralnymi lub roślinnymi, a niekiedy złocenie i srebrzenie. Technika ta wywodzi się z Bliskiego Wschodu i była stosowana w średniowiecznej Kordobie, później rozpowszechniła się w Europie Zach. W Polsce cechy k. pojawiły się w XV w. i dotrwały do XIX w. Kordybany były używane na barwne obuwie, które łatwo przemakało, również na odzież, obicia ścian i mebli.

kornet [fr. *cornette*] – nazwa wszelkich czepców z rogami, noszonych od średniowiecza. W Polsce k. to usztywniony czepiec, nieraz wysoki, z płótna, muślinu, lekkich tkanin jedwabnych lub koronek, przybrany haftem i wstążkami, posiadający usztywnione rogi, noszony od k. XVII w. przez całe następane stulecie. Usztywnione czepce z rogami występują często w strojach ludowych różnych krajów eur.

korona (koruna, krona) [łac. *corona*] – 1) od XIV w. uroczyste, ozdobne nakrycie głowy rozmaitego kształtu i funkcji, sztywna czapka, przepaska, wieniec lub złota obręcz monarchów. 2) od XVI w. określenie koronki; 3) terminem „Korona» określa się także ziemie Królestwa Polskiego w odróżnieniu od Wielkiego Księstwa Litewskiego.

koronka – 1) jedno- lub dwustronny wyrób włókienniczy z nici naturalnych albo metalowych. K. bywają igłowe, klocekowe, iglicowo- -igłowe, czólenkowe, haftowane, tamborkowe, dziane, szydełkowe, maszynowe i makramowe. K. wiązane znane były w star., inne wykonywano dla ozdoby ubiorów od XVI w.; 2) dawne określenie różańca.

koronkarstwo – produkcja ręcznych i maszynowych koronek. Od XV w. istniała we Włoszech, później w innych krajach eur. Koronki nosiły nazwy od miejsc, gdzie je wyrabiano i stosowanych technik.

kortel (cortel, kortyl) [starorus. *kortel*] – kobiece okrycie z rękawami, podszyte futrem, zapinane na guzy lub zapony, noszone w XV w. Szyte z drogich tkanin jedwabnych, z rękawami kroju ros. wersji letnika, obszywanymi złotogłowie lub obramowaniem z pereł i klejnotów.

kosa – warkocz, także sztuczny.

koszula (indusium, interula, kasula, kasuła, kazuła, koszutsko, koszura) [łac. casula] – 1) od średniowiecza odzież uszyta z prostokątnego kawałka płótna, kobieca – okrywająca prawie całe ciało, męska – krótsza. Pełniła rolę bielizny, codziennego i roboczego przyodziewku, strojniejsze k. ukazywano spod ubioru; 2) okrycie noszone na zbroi w XVI w.

kożuch – od XV w. określenie okrycia, najczęściej ze skór owczych lub baranich, szyciego futrem do wewnątrz, także pokrytego tkaniną.

kożusznik – kuśnierz wyprawiający i szyjący kożuchy.

krajka (krańcówka) – 1) wąska taśma, gładka lub wzorzysta, zwykle wełniana lub lniana, tkana na tabliczkowym krosienku, także plecionka wykonywana przez pasmoników od średniowiecza. Służyła jako pas lub obszycie ubiorów; 2) powijk niemowląt.

kraniec [niem. *Kranz*] – 1) od XV w. określenie czepca, przepaski, wieńca, korony; 2) w XVI w. nakrycie głowy z jedwabnej tkaniny lub część odzieży.

krawiec – określenie rzemieślnika cechowego zajmującego się szyciem odzieży, używane w Polsce od XIV w.

kreza (breża, fryga, fryza, fryżka, kryza) [fr. *fraise*, niem. *Kröss*] – 1) od XV w. określenie kołnierza uszytego z cienkiej tkaniny, obszywanego nieraz koronką, usztywnionego krochmaleniem lub stelażem; także wykończenie rękawów. K. różnych kształtów były najszerzej rozpowszechnione w modzie hiszp. XVI i 1. poł. XVII w. Po wprowadzeniu zakazu noszenia k. koronkowych rozpowszechniły się płaskie kołnierze płócienne. W XVIII w. małe k. pojawiły się w ubiorze dworskim. Ten

typ kołnierza był rozpowszechniony w eur. i pol. ubiorze mieszczańskim. W ubiorze ludowym przetrwał do pocz. XX w.

kruseler [niem.?] – płócienny, biały czepek w kształcie półkola, którego prosty brzeg, obsyty kilkakrotnie falbanką, przylegał do policzków i czoła, owalny zaś. także dekorowany i zmarszczony u nasady szyi, okrywał ramiona. Noszono go w 2. poł. XIV w. i 1 ćw. XV w. w Polsce i innych krajach środk. Europy, później także w Niemczech i Anglii. Podobnie krojono później czepki w niektórych zakonach kobiecych rzymskokat.

krzyż łaciński - podstawowa i najbardziej rozpowszechniona forma krzyża chrześcijańskiego, symbol ukrzyżowania Jezusa Chrystusa, dla chrześcijan jest znakiem zbawienia, miłości Boga i zwycięstwa.

kuczma [tur., tatar.] – 1) rodzaj kołpaka z płaskim denkiem szytego z tańszych gatunków futra, często baraniego, noszony w Polsce w XV–XVIII w., zapewne pochodzenia tatar.

kukła (kukła) [średniow. łac. *cuculla*] – 1) w XVI w. kaptur, kapica, także w stroju błazna, w nim zdobiona czubem, uszami, grzebieniem, kogucim piórem lub dzwonekami; 2) złośliwe określenie nakrycia głowy duchownych katolickich; 3) wysoki czepek chłopek.

kukulla [średniow. łac. *cuculla*] – szeroka, fałdzista szata z ogromnymi rękawami, noszona do chóru w kobiecych zakonach rzymskokat.

kurp (kurpiel, kurpik) – od XV w. obuwie wykonane z jednego kawałka niewyprawionej lub słabo wyprawionej skóry, może także łyka, przymocowywane

do łydki, noszone przez chłopów i ubogich, prawdopodobnie rozpowszechnione na Kurpiach.

kuśnierstwo (kuśmierstwo) [niem. *Kürschnerel*] – garbowanie skór futerkowych. W dawnej Polsce stosowano garbowanie zakwasowe, roślinne i tłuszczowe. Pierwsze cechy k. powstały w XIII w. i trudniły się także handlem i wykańczaniem, oraz farbowaniem importowanych skór futerkowych. K. szyli okrycia i kołnierze, wyłogi, czapki, rękawice i obuwie.

kuta [łac. *cotta*, fr. *cotte*, niem. *Kutte*] – od średniowiecza określenie zakonnego habitu.

L

laber (labry) [łac. *labrus* – brzeg] – 1) kawałek, zwykle barwnej, tkaniny zwisającej z tyłu i boków rycerskiego hełmu dla ochrony przed słońcem; 2) ubiór o obramowanych albo wycinanych w ząbki brzegach.

lacki strój – strój pol., od dawnego określenia Polaka – Lach – używanego na Rusi i Litwie.

lader (ladry) [niem. *Leder*, staroczes. *ládry*] – 1) w XV–XVI w. pełny rynsztunek skórzany jeźdźca lub konia; 2) później laderować to wyprawiać skóry.

lanca (kopia, proporzec, spisa, włócznia) – broń drzewcowa kawalerii, wąski grot na długim drzewcu z proporczykiem. W średniowieczu pełniła nie tylko rolę oręża, lecz także znaku rozpoznawczego i heraldycznego. Spisa kozacka nie miała proporczyka.

laufer [niem. *laufen* – biegać] – posłaniec noszący specjalną liberię.

lenno - nadanie (najczęściej w postaci ziemi) przekazywane przez seniora na rzecz wasala, mające stanowić źródło egzystowania wasala, przy jednoczesnym zachowaniu do niego praw zwierzchnich przez nadającego (czyli seniora)

lenno rycerskie - jedno z najczęściej nadawanych w średniowieczu lenn monarszych; przyznawane wasalowi przez seniora w zamian za pełnienie przez tegoż wasala służby zbrojnej w odgórnie nakreślonym wymiarze.

lillja – w XV–XVI w. prawdopodobnie biżuteria z elementami ozdobnymi w kształcie lilii.

L

łacina - (łac. *lingua latina, sermo latinus, latinum, latinitas*) – język indoeuropejski z podgrupy języków italskich. Łacina ukształtowała się prawdopodobnie w II tysiącleciu przed naszą erą, jako język mieszkańców Lacjum w środkowej Italii. Była językiem ojczystym Rzymian. Do jej zapisywania używano alfabetu łacińskiego, który jest współcześnie najbardziej rozpowszechnionym alfabetem na świecie. Stała się językiem urzędowym Republiki Rzymskiej, a później Cesarstwa Rzymskiego. W tym okresie nastąpił proces latynizacji Imperium, a łacina była językiem mieszkańców wielu rzymskich prowincji w Europie i północnej Afryce. W codziennej mowie

przestała być stosowana po upadku Cesarstwa na zachodzie, chociaż w większości krajów Europy była nadal używana jako język urzędowy, liturgiczny i literacki.

łapawice – rękawice z jednym palcem.

łapcie – 1) obuwiu chłopskie z łyka, słomy lub skóry; 2) wyloty u kontusza.

łapka (łebka) [staroczes. *lebka*] – 1) w XIV–XVI w. głęboki hełm z odchylonym do tyłu okapem; 2) od XVII w. wyłogi ubiorów, także patki w mundurach wojskowych.

łaty – 1) w XIV–XV w. pancerz; 2) „stare łaty” – od XVI w. określenie podartej, zniszczonej odzieży.

łokieć – jednostka miary o ustalonej obecnie długości 576 mm. W dawnej Polsce ł. miał zróznicowaną długość.

ługi [niem. *Lauge*] – nazwa roztworów mocnych zasad, np. wodorotlenków sodu lub potasu, używanych do bielenia tkanin i przędzy.

łuk – ręczna broń miotająca, używana od epoki kamienia do XVII w. W Polsce używano zarówno prostego ł. Rozpowszechnionego w Europie, jak i ł. Azjatyckiego.

M

maczuga – jeden z najstarszych typów broni obuchowej, początkowo gruby, sękaty kij, później nabijany kawałkami kamieni lub metalowymi kolcami. W poł. XV w. broń jazdy, do XVII w. używana jako broń chłopska.

majsterszyk [niem. *Metstertück*] – sztuka mistrzowska wymagana w cechu od czeladnika przy egzaminie na majstra, dla sprawdzenia jego umiejętności zawodowych.

manela (brakselka, bransoleta, braszleta, manka, manilla, manyla) [łac. *manicula*] – kolista ozdoba noszona na przegubach rąk i ramionach, wykonywana z różnych materiałów i zdobiona różnymi technikami. Znana od star., termin pol. od XV w.

mętlik (mantlik, mentlik, mętlik, mytlik) [niem. *Mantel?*] – 1) w XV w. chusta do obcierania twarzy: 2) od XVI w. okrycie kobiece, niekiedy podbite futrem.

miech (mieszek) – 1) woreczek na pieniądze i drobiazgi, sakiewka, trzos: 2) worek używany jako strój pokutny.

miechownictwo – wyrób skórzanych miechów i mieszków, części odzieży i jej podszyć, rękawic, obić mebli i innych przedmiotów do wnętrza mieszkalnych, ze skór

kolorowych, garbowanych na czerwono przez skórników, białoskórników, kordybaników i safianików. M. znane było w Europie od wczesnego średniowiecza, w Polsce cechy m. istniały od XIV w., zanikały już w XVIII w.

miecz – rodzaj broni białej, charakteryzującej się prostą, obosieczną głownią, otwartą rękojeścią oraz najczęściej krzyżowym jelcem. Używany od epoki brązu do XVI w. Szczególną popularnością cieszył się w średniowieczu. Jest bronią sieczno-kolną, czyli umożliwiającą zadawanie zarówno cięć, jak i pchnięć.

miniatura średniowieczna - ilustracja lub inicjał w średniowiecznym tekście rękopiśmiennym lub małych rozmiarów malowidło, zazwyczaj portretowe, wykonane na pergaminie, kości słoniowej, metalu czy porcelanie.

minstrele (ang. *minstrel*, fr. *ménestrel*) – popularyzatorzy i wykonawcy (śpiewacy, recytatorzy) poezji, działający w XIII–XIV w. w Europie Zachodniej. Przebywali na dworach lub wędrowali z miasta do miasta. Wywodzili się z uprawiających sztukę poetycką trubadurów albo spośród zawodowych „zabawiaczy” dworskich: grajków, śpiewaków, żonglerów, akrobatów. Obok popularyzacji pieśni miłosnych trubadurów i truverów prezentowali też własną zróżnicowaną twórczość literacką, podejmującą tradycyjne motywy legend i ballad ludowych. W Niemczech minnesingerzy, w Polsce rybałci.

misiurka (mycurka, mysiurka) [od ar. nazwy Egiptu – *Misr*, tur. *Mysyr*] – hełm złożony z płytkiej miski blaszanej i metalowej siatki osłaniającej czoło, policzki, uszy i kark. M. pochodzi ze Wschodu, w Polsce noszono ją z kolczugą od XV do pocz. XVII w.

mi-parti [fr. – podzielony na pół] – termin określający ubiór, który charakteryzuje wyraźnie zaznaczony podział jego całości lub elementów na połowy, różniące się barwą i gatunkiem materiału. M. pojawił się w XIII w. w ubiorach możnych, w XV w. noszony był przez służbę, w XVI w. przez niem. lancknechtów (żołnierzy).

miska – w XV i XVI w. część zbroi rycerskiej okrywającej ramię lub staw kolanowy.

motowąż – w XV w. określenie sznura, taśmy.

motowidło – narzędzie służące do nawijania i odmierzania przędzy. Konstrukcja w formie litery T rozwidlonej u dołu bądź o podwójnych lub potrójnych ramionach rozmieszczonych pionowo i połączonych prętami. M. znano od star., w Europie – od wczesnego średniowiecza.

muły (chopinos, muly) [fr. *mule*] – 1) w średniowieczu drewniane pantofle bez pięt, chroniące obuwie skórzane przed błotem; 2) w XVI w. damskie pantofle na wysokim koturnie, bez napiętka, według mody weneckich chopinos.

mydło – mimo znanej od średniowiecza technologii, w Polsce jeszcze w XVIII w. m. nie było w powszechnym użyciu. Istniały cechy mydlarzy, działało kilka manufaktur, a lepsze gatunki importowano.

N

nadra (nadro) – miejsce między koszulą a piersiami, termin używany w XVI w., stąd zanadra, zanadrze.

nadziak – broń obuchowa pochodzenia wsch. Na okutym stylisku osadzano żeleźce z kolcem i młotkiem; w XV–XVII w. używana przez jazdę do rozbijania zbroi przeciwnika.

nakończe – w XIV–XV w. okucie, metalowe zakończenie rzemienia.

nakrycie – w XV w. nakrycie głowy lub jego ozdobna część.

nałęcz – 1) w XIII w. kobieca chusta noszona razem z → podwiką; 2) w XV w. chusta zawiązywana na głowie.

nałokietnica – w XV w. bransoleta.

napierśnik (biustonosz, napirśnik) – 1) część bielizny kobiecej podtrzymująca piersi, początkowo w formie opaski, później sznurówki, gorsetu, biustonosza; 2) chusta osłaniająca przód kobiecej lub dziecięcej odzieży; 3) w XV w. część zbroi płytowej osłaniająca piersi.

naręczak – w XV w. część zbroi osłaniająca rękę.

naręcznica – w XV w. naramiennik, bransoleta.

narodowe ubiory – noszone głównie przez mężczyzn, w krajach środk. i wsch. Europy: w Rosji, Słowacji, Mołdawii, Polsce, na Węgrzech, Ukrainie, Białorusi i Wołoszczyźnie. W okresie od XV do pocz. XIX w. (w Rosji do XVIII w.) powstawały

one niezależnie od wpływów zmiennej mody zach. Cechowała je długość i fałdzistość, co powierzchownie stwarzało podobieństwo do strojów Bliskiego Wschodu, istniały jednak duże różnice w kroju.

narty – w XV w. przyszwę trzewików, przypuszczalnie także rzemienie, za pomocą których przymocowywano obuwie do nóg.

naszłapie [średniow. niem. *Slappe*] – część hełmu lub czapki ze zwisającą na plecy klapą.

naszyjnik (monile) – ozdoba noszona na szyi.

nauszka (nausznica, nausznik) – ozdoba ucha, kolczyk.

nawa - (łac. *navis* - łódź, statek) część kościoła, znajdująca się pomiędzy prezbiterium a przedsionkiem (kruchtą), przeznaczona dla wiernych do modlitwy

nawąz – w XV w. mały przedmiot ze znakiem zawieszany na szyi, któremu przypisywano moc czarodziejską, amulet.

nić – od XV w. cienki sznureczek ze skręconych włókien.

niedosobol – futro z młodych, jesiennych soboli.

niedźwiednia – futro z niedźwiedzia.

nogawica (nogawice) – 1) długie, sukienne pończochy przywiązywane do spodniej jopuli. W XIV w. noszone z gacnikiem. Później zszyte z tyłu jako nogawice – spodnie, z klinem w kroku zwanym saczkiem. W późnym średniowieczu n. połączone upodobniły się do rajstop. Szyte przez specjalnych krawców z sukna, często dwubarwne. podszyte skórzanymi podeszwami, zastępowały obuwie. Od renesansu n. z sukna zostały zastąpione przez dziane; 2) w XVI w. także wysoki but żołnierski.

nosal – część hełmu osłaniająca nos, charakterystyczna zwłaszcza dla krajów środk. i wsch. Europy.

nosze – w XVI w. prawdopodobnie naszyjnik.

noszenie (noszeniczko) – 1) od XV w. ozdoba noszona na szyi, naszyjnik; 2) noszenie się, sposób ubierania się.

nożny (nożenka, nożna) – od XV w. pochwa na nóż, noszona jako ozdoba stroju mężczyzn i kobiet.

obleczenie – w XV w. odzież.

oblecznica – w XV w. miejsce do ubierania się.

obląk (oblączek) – wygięta część odzieży, np. czapki.

obow (obowie) – w XIV–XVI w. określenie obuwia, trzewików.

obręcz (obrączka, obrencz, obrunczka) – 1) w XV–XVI w. ozdobna obrączka metalowa noszona na szyi, palcu lub ręce; 2) pas metalowy rozpowszechniony od XIV w. w stroju kobiet i mężczyzn, złożony z segmentów blaszanych lub odlewanych z reliefem, połączonych łańcuszkiem, albo ze skóry nabijanej metalowymi segmentami, niekiedy wykonywany też z pozlacanego srebra. Jako o. kobieca wymieniany jest w inwentarzach mieszczańskich jeszcze w XVIII w.

obroź – w XV–XVI w. ozdobny łańcuch noszony na szyi.

obuch (obuszek) – broń obuchowa, rodzaj czekana. Na drzewcu długości laski osadzano żeleźce z zawiniętym ostrzem i wygiętym kolcem z drugiej strony. Laska do samoobrony.

okraszenie – w XV–XVI w. ozdobny strój.

onuca (onuczka) – od XV w. kawałek tkaniny służący do owinięcia nogi przed nałożeniem buta.

opończa (opończa, opońca, opujcza, opuncza) [tur. *japyndża*, ros. *epanča*] – okrycie ochronne pochodzenia wsch., znane od XIV w. Do następnego stulecia o. była kloszowa, wkładana przez głowę, z otworami na ręce i kapturem zaopatrzonym w ochraniający ramiona kołnierz. O. szyto z barwnego sukna lub jedwabiu, bramowano futrem, najtańsze modelowano z filcu. Od XVI w. były otwarte z przodu i luźne, w XVIII w. także wcięte w pasie.

ostrogі rycerskie - ostroga miała bardzo duże znaczenie we wczesnym średniowieczu stanowiąc jeden ze składników symboliki stosunków feudalnych. Ostrogi nosili możni feudałowie, właściciele majątków ziemskich czy drobni posiadacze ziemscy, którzy stanowili w tym czasie rycerstwo konne. Według francuskich pieśni epickich wynika, że ostrogi stanowiły pierwszą rzecz, którą rycerz przywdziewał przed bitwą. Z czasem ostroga wraz z mieczem i pasem stała się oznaką godności rycerskiej. Podczas pasowania na rycerza, kandydata ubierano w poświęconą uprzednio zbroję, przypasywano mu miecz i przypinano ostrogi. Jeśli rycerz się znieślawił, to zdzierano mu ostrogi. Ostroga dawała nazwę stowarzyszeniom rycerskim w średniowieczu, a niektóre bitwy znano również pod nazwą: „dni ostrogi”. Ostrogi dawano jako rękojmię przyjaźni i oznakę wasalstwa.

P

pachy – w XV w. pas tkaniny przyczepiony jako ozdoba do rękawa przy ramieniu lub łokciu.

pacierze – od XIV w. różaniec, także korale, paciorki.

pacioriki – ozdoby nanizane na nitkę, noszone na szyi.

palatyn (łac. palatinus - pałacowy) - zarządca dworu królewskiego, mógł zastępować monarchę przy wydawaniu sądów, w Polsce tę funkcję spełniał wojewoda

pamięć – pamiątkowy pierścionek noszony w XV w.

pancerz (pancerzyk) [średniow. niem. *Panzler*] – w XIV–XVI w. rodzaj zbroi typu kolczugi lub łuskowej, a nie wykonanej z płyt metalowych.

panostwo – w XV–XVI w. klejnoty i ozdoby noszone przez warstwy wyższe.

pantoflarze – cech p. istniał np. w Toruniu już w XIV w., wyrabiał patynki, trepy, chodaki i pantofle.

parasol [fr. *parasol*] – stelaż z prętów metalowych, drewnianych, bambusowych, rogowych itp., osadzonych na różnej długości i grubości drzewcu, pokryty gęstymi tkaninami, ceratą, skórą, papierem, sztywny lub składany, stanowiący ochronę przed deszczem i słońcem. Znany od star., dopiero od XV w. przyjął się w modzie eur.

partacz (przeszkodnik) – 1) w XV w. rzemieślnik przerabiający starą odzież i obuwie; 2) folusznik; 3) później także rzemieślnik niezrzeszony w cechu.

pas rycerski - od X wieku jeden z najważniejszych symboli stanu rycerskiego. Pas taki wykonany był z wąskiego, prostokątnego odcinka skóry, do którego przytwierdzone były metalowe sztabki lub płytki. Bywały również inne formy pasa rycerskiego – metalowe sztabki połączone specjalnymi sworzniami, mógł to być także zwykły pas skórzany ozdobiony metalowymi elementami. Pasy zaopatrywano w ozdobną klamrę. Pasy rycerskie wytwarzane były w pracowniach wykwalifikowanych rzemieślników. Pas rycerski noszony był przez rycerza na wysokości bioder. Oprócz typowego pasa rycerskiego wojownik miał również do dyspozycji kilka innych rodzajów pasów, przede wszystkim taki, na którym mógł umocować miecz, sakwę czy też puginał. Pas z przymocowanym mieczem był elementem uzbrojenia i używany był z zasady podczas walki, natomiast pas rycerski był częścią stroju codziennego rycerza. Kandydat na rycerza otrzymywał pas rycerski i miecz podczas pasowania (stąd nazwa). Ceremonia pasowania na rycerza narodziła się prawdopodobnie w XI wieku. Początkowo polegała na uderzeniu abiturienta otwartą dłonią w policzek lub w kark przez osobę, która go pasowała; później narodził się zwyczaj pasowania przez uderzenie kandydata płazem miecza w ramię.

pasamonictwo – znane w Bizancjum, pierwsze cechy p. w Europie zach. powstały w XII w., w Polsce bardzo liczne od XIV w. Szeroki asortyment produkcji dostosowywany do wymogów mody sprawił, że po 1630 r. powstały osobne cechy szmuklerzy i wyodrębniły się węższe specjalizacje, jak np. wytwórcy sznurowadeł. Pasamoników nazywano ozdabiaczami. W przeciwieństwie do przedstawicieli innych cechów wykorzystywali oni rozmaite rodzaje surowców.

pasowanie - pasowanie na rycerza (także: *akolada*) – nadanie adeptowi rzemiosła rycerskiego – giermkowi – godności rycerza przez wręczenie mu ostróg i pasa (stąd nazwa *pasowanie*).

paśnictwo – rzemiosło zajmujące się produkcją skórzanych pasów, w Polsce od XIV w.

patynka (patenka, patynka) [fr. *patin*] – 1) średniowieczne obuwie ochronne na drewnianych podszwach, osłaniano nim skórzane ciżmy i trzewiki na błotnistych ulicach; 2) damskie pantofle skórzane na drewnianej podszwie noszone w XVI w.; 3) obuwie z żelaznym podbiciem, w XVIII w. z wmontowaną łyżwą, używane od średniowiecza na ślizgawkę.

pawęż [wł. *pavese*] – duża czworokątna tarcza piechoty (wysokość ok. 190 cm) wprowadzona w XIV w. jako uzbrojenie ochronne, wykonana z drewna, pokryta skórą i malowidłami, wyposażona w kołec do wbicia w ziemię. W Polsce używana w XIV–XVI w. przez piechotę dla ochrony łuczników i kuszników.

pazucha – górna część przepasanej odzieży tworząca rodzaj kieszeni, w której noszono drobiazgi.

paż – chłopiec będący zwykle członkiem rodu szlacheckiego, pełniący służbę przy określonej osobie na dworze panującego (króla, cesarza, księcia itp.), jak również magnata lub rycerza. W czasach średniowiecza każdy paż posiadał charakterystyczną fryzurę, skąd wzięło się powiedzenie „być ostrzyżonym 'na pazia'”. W średniowieczu mianem **paż** określano także młodego chłopca, który służył rycerzowi, jednocześnie przyuczając się do pełnienia funkcji giermka. Od siódmego roku życia młodzi chłopcy przez kolejne siedem lat usługiwali rycerzowi jako paziowie aż do momentu ukończenia czternastu lat. Paziowie byli także służącymi na zamkach i dworach wysokich rodów i stanowili osobisty personel członków arystokracji i rodziny królewskiej.

pałlik (pętlik, prętlik) [staroczes. *penilik*] – od XIV w. czepek, siatka lub przepaska na włosy, symbol wolnego stanu młodzieńca lub panny, noszona do XVI w.

peplum [łac.] – w XIV–XV w. zawój. 1) od XV w. długi, prostokątny szal z białego płótna, stanowiący nakrycie głowy mężatki, zwykle drapowane wokół czepca: 2)

później modne nakrycie głowy, noszone także przez Turków i Żydów; 3) czapka futrzana miękka i wywinięta do góry, noszona w XVI–XVII w.

perła (pierła) [staroczes. *perla*] – 1) w XV w. ozdoba wykonana z pereł; 2) w tymże czasie określenie berła; 3) perlowany – wykonany z pereł.

pieńki – 1) w XV–XVIII w. drewniane formy do modelowania czapek i kapeluszy; 2) pieńka - konopie.

piękność – w XV w. określenie ozdób ubiorów.

pieszek (płaszek) [staroczes. *plech*] – 1) w XV–XVI w. zbroja okrywająca tułów i nogi Jeźdźca; 2) w tym czasie kaftan, najczęściej skórzany; 3) w XVI w. rodzaj żupicy czyli → jopuli; 4) od XVII w. w Wielkopolsce określenie gorsetu.

ploderuzy (ploderhuzy, pluderchozy) [niem. *Pluderhose*] – spodnie bufiaste uszyte według mody hiszp., noszone w XV w., także pludry, choboty.

płaszcz (płaszczysko) – od XIV w. określenie wierzchniego okrycia.

płatki barwiczkowe – kawałki waty lub tkaniny służące do rozprowadzania na twarzy pudru oraz różu.

podwiązka – od XIV w. taśma lub opaska podtrzymująca np. pończochy, w XVII w. wykończona kółkiem, nieraz ozdobna.

podwika (podwieka, podwijka, namitka) – od XIV w. kobiece nakrycie głowy, zwykle biała chusta związana na wierzchu głowy lub spięta na karku, często zakrywająca dolną część twarzy, podbródek

i częściowo policzki. Był to symbol kobiety zamężnej, na Zachodzie noszona raczej przez wdowy. W Polsce używana też w XVI–XVII w., a w stroju ludowym do XX w.

pozłotka – od XV w. mosiężna lub pozłacana blaszka, także inna ozdoba odzieży.

prawa przeciwzbytkowe – przepisy ograniczające zbytek, wydawane od wczesnego średniowiecza, w Polsce od XIII do XVIII w.

prezbiterium (łac. presbyterium - starszyzna, rada starszych) - przestrzeń kościoła, przeznaczona dla duchowieństwa oraz służby liturgicznej, zwykle wydzielona od reszty świątyni podwyższeniem, wyodrębniająca się wizualnie z bryły kościoła

przędzenie – proces ręcznego lub mechanicznego wytwarzania przędzy z przędnych surowców włókienniczych (kołowrotek, maszyny przędzalnicze, wrzeciono).

przybranie (przybior, przybiór) – w XV–XVII w. ozdobny strój lub jego wykończenie.

przyłbica (przelbica, przyułbica) [staroczes. *pr̃ilbče*] – w XIV–XVI w. hełm z zasłoną na twarz.

przyodziane (przyodzienie, przyodziewanie) – w XV–XVI w. określenie odzieży.

przywilej – łac. *privilegium* – prawo (dokument) lub ugoda w prawie nadane przez monarchę określonej grupie społecznej (stanowi) obowiązujące na danej ziemi lub w całym kraju (przywilej generalny). Przywileje najczęściej miały formę zrzeczenia się przez monarchę pewnych swoich kompetencji na rzecz wymienionych adresatów przywileju.

przywileje szlacheckie – prawa nadawane szlachcie przez władców Polski pomiędzy XIII a XVI wiekiem.

puginał - (także: łac. *pugio*, staropol. *Tulich, tylec, tylecz*) – jedna z najstarszych odmian broni kolnej, miniatura miecza. Mały puginał, zazwyczaj w użyciu cywilnym, potocznie nazywany jest sztyletem.

pusz [średniow. niem. *Busch* – pęk, wiązanka] – 1) w XV–XVI w. pióropusz, kita z piór; 2) później także miękkie futro.

R

rab – w XIV–XV w. odzież, szata, chusta, bielizna, płótno.

rańtuch (prymitka) [niem. *Reintuch*] – 1) chusta z płótna w rodzaju szerokiego szala, noszona w średniowieczu przez kobiety, później wykonywana z droższych tkanin i haftowana. sięgała do ziemi, noszona była przez matrony pol. w XVII w.; 2) duża czworoboczna chusta używana podczas deszczu w XVI w. w środk. Europie; 3) od XVIII w. rozpowszechnione w Polsce okrycie kobiet wiejskich.

rapcie – oporządzenie, niekiedy ozdobne, z rzemyków, taśm i sznurów, przy pomocy którego umocowywano u pasa broń białą.

rękaw (rekaw, rękawik, rękawisko) – 1) od XV w. okrycie ramion i rąk, początkowo łączone z ubiorem lub przypinane, także krótki (okrycie ramion), krojony z szerokości wąskiej tkaniny; 2) r. pancerny to część zbroi; 3) od XVII w. jedno z określeń → mufki.

rękawica – do XV w.: 1) okrycie wkładane na palce, dłoń i część przedramienia; 2) element uzbrojenia ochronnego wkładanego na rękę w XV–XVI w.

robe [fr. *robe* – suknia, szata] – 1) suknia kobieca modna w XV w., z dekoltem w kształcie litery V, wydłużona trenem, przepasana powyżej talii; 2) suknia męska długa i półdługa, zapinana po wewnętrznej stronie przodu, z wypukłymi fałdami zbiegającymi się promieniście od ramion do pasa i bufiastymi rękawami, przy dłoniach i szyi obszywana futrem. W 2. poł. XV w. noszona nieprzepasana, z fałdami miękko układającymi się w wypukłe rury.

robe de garnements [fr.] – komplet ubioru uszyty z tkaniny w jednolitym kolorze, modny w XIV do pocz. XV w. Składał się z jednej lub dwóch tunik spodnich, wierzchniego - surcot i - gamache, kaptura, nogawic i płaszcz - pallium.

robe longue [fr.] – w XIII–XVIII w. określenie ludzi noszących długie ubiory, a więc uczonych, sędziów, adwokatów, lekarzy.

rohatyna [ukr.] – broń drzewcowa, podobna do włóczni, dzidy lub piki, ok. 2 m długości, używana w Polsce.

romans dworski, in. **romans rycerski** (fr. roman de chevalerie) – utwór o wykwintnym stylu, przedstawiający niezwykle przygody i miłosne przeżycia rycerzy, którzy kochają i cierpią dla wybranej damy serca.

rucho – 1) słowiańska nazwa białej lub barwnej sukni kobiecej noszonej w średniowieczu, zarówno ozdobnej, haftowanej, jak i skromniejszej, domowej; 2) w XIV–XV w. ogólne określenie odzieży; 3) w XVI–XVII w. ogon sukni damskiej, tren.

rycerstwo – stan społeczny złożony z konnych wojowników istniejący w feudalnej Europie w okresie pełnego i późnego średniowiecza. W zamian za nadania ziemskie rycerstwo przyjmowało na siebie obowiązek służby pod rozkazami seniora, wytworzyło również swoisty styl życia, ceremoniał i etykę. W późnym średniowieczu przekształciło się w szlachtę. W większości państw europejskich tytuł rycerski stał się jednym z niższych tytułów szlacheckich, np. we Francji jako – *chevalier*, w Niemczech i Monarchii Austro-Węgierskiej – *Ritter*, w Wielkiej Brytanii – *knight*. W Polsce z uwagi na zasadę równości szlacheckiej rycerstwem tytułowano ogół szlachty, stosując też określenia kawaler (tytuł szlachecki) lub formę łacińską – *equitus*.

rząd – w XV w. rodzaj ozdoby, przypuszczalnie naszyjnik albo przepaska na głowę.

S

saczek (łac. *suspensorium*) – klin w kroku w męskich nogawicach noszonych w XIV–XV w. lub osłona genitaliów w zbroi.

sahajdak (sajdak) [tur. *sadak, sagdak*] – kołczan, pokrowiec skórzany na łuk i strzały, używany przez lekką jazdę i pancernych, od XV do XVII w.

scepter (ceptrum, sceptrum) [łac. *sceptrum*] – władza królewska, z gr. *skeptron* – laska] – od XV w. berło, buława; sceptra królewskie to w Polsce nazwa insygniów: korony, berła, jabłka i mlecza.

scuffla [wł.] – wł. czepiec męski ukrywający długie do ramion włosy, modny w 2. poł. XV w., w Polsce noszony do pocz. XVI w.

scholastyka - nauka, która zajmowała się wyjaśnianiem i uzasadnianiem prawd wiary za pomocą poszukiwań rozumowych. Przystosowała do celów teologii logikę Arystotelesa.

szałbatka – w XV w. czaszka, czerep, przypuszczalnie w znaczeniu korony.

senior - pan, feudał, przyjmujący od wasala hołd wasalny, a tym samym zobowiązujący do dożywotniego jego utrzymania

sepet – przenośna skrzynka do przechowywania klejnotów i odzieży, stanowiąca część wyprawy, używana też podczas podróży.

serpan (czerpanek, sarpanek, sarpanka) – [z per. tur. *Serbend*] – w XV w. zawój albo chustka na głowę.

serpanka (sarpanka) [z per. tur. *serpenek* – hełm, misiurka, siatka, łac. *serpens*, ros. *serpjanka*] – 1) w XV–XVI w. chustka na głowę; 2) w XVI w. część chłopskiej odzieży; 3) w XVI–XVII w. kobieca suknia; 4) zapinka do łączenia części odzieży.

skora (skorka) – 1) w XIV–XVI w. okrycie ze skóry zwierzęcej; 2) naramiennik skórzany.

skornia (skórnice, skorzenie, skórznia, skorznice, skórznia, skórznie, szkornie) – od XV w. buty z wysokimi cholewami osłaniającymi golenie, niekiedy sięgające aż do kroku; zapewne także skórzane spodnie.

skrzydło – 1) w XV w. część rycerskiej zbroi płytowej, rozszerzony naramiennik sięgający na plecy; 2) od XVI w. część zbroi husarskiej, wielka blacha w kształcie skrzydeł ptasich lub ramy z piórami orłów albo sępów

słojerz (szłojerz) [średniow. niem. *Sloier*] – w XIV–XV w. określenie czepca lub kobiecej przepaski do włosów.

słonierz (słonerz) – ubiór kobiecy noszony w Polsce w XIV w.

styl gotycki - styl w sztuce średniowiecznej. Dążenie do bezpośredniego, mistycznego kontaktu z Bogiem znalazło wyraz w budowaniu „sięgających nieba” katedr. Cechuje je ogrom, strzelistość, rytmika pionów, ostrość łuków, silne rozczłonkowanie bryły.

styl romański - styl w sztuce średniowiecznej. Funkcja architektury romańskiej była podwójna – przede wszystkim religijna, ale także obronna. Kościół romański stanowi kompozycję zwartą, zamkniętą, zbudowaną z najprostszych brył geometrycznych: prostopadłościanów, walców, ostrosłupów. Bryła kościoła jest prosta, surowa, ciężka, a jedynym materiałem budulcowym - kamień. Surowość architektoniczną równoważono bogatym zdobnictwem kolumn oraz wejść.

sotulares [łac.] – obuwie skórzane z długimi cholewami w rodzaju nogawic, w XIV–XV w. z ostrymi nosami, szyte z kolorowych skór.

spięcie – w XV–XVI w. określenie ozdobnej klamry.

spilka (szpilka) – metalowy pręcik ostro zakończony, z główką na drugim końcu, służył do spinania odzieży i włosów.

spinka – przedmiot o różnym kształcie służący do spinania włosów lub odzieży.

sponka (spunka) – w XV–XVI w. ozdobna sprzączka, klamra, naszyjnik lub bransoleta.

sprzączka (przącka, przączka, prząska, przążka, przecka, przęcka, przęczka, przęska, sprzążka) – klamra lub inny, zwykle metalowy, przedmiot spinający różne części odzieży.

studium generale - l. mn. studia generalia – nazwa nadawana w średniowieczu niektórym szkołom o randze międzynarodowej. Ze szkół tych wykształcił się średniowieczny uniwersytet. Większość wczesnych studiów generalistów mieściła się w Italii, Francji, Anglii, Hiszpanii i Portugalii. Od zwykłych szkół różniły się tym, że uczyli się w nich studenci z całej Europy. Oprócz początkowego programu sztuk wyzwolonych prowadzono w nich kursy z medycyny, prawa czy teologii. Przywileje, jakimi się cieszyły i odrębny, bardziej zaawansowany program studiów, spowodowały, że coraz bardziej zaczęły się one różnić od szkół lokalnych, tworząc instytucję uniwersytetu. Studium generale pozostało w średniowieczu oficjalnym terminem na oznaczenie tych szkół.

sukiennictwo – określenie jednej z dwóch najstarszych, wraz z płóciennictwem, branż włókienniczych w Europie, trudniącej się przetwarzaniem wełny w tkaninę. Oprócz obróbki surowca, przędzenia i tkania sukno było poddawane apreturze. a więc falowaniu, rozciąganiu na ramach i postrzyganiu powierzchni. Zabieg folowania, czyli spilśniania, dawał zagęszczoną powierzchnię sukna. Pierwsze cechy sukiennicze powstały w Polsce w XIII w., wytwórczość domowa istniała co najmniej od X w., manufaktury rozpowszechniły się w 2. poł. XVIII w.

suknia (sukienczyna, sukienka, sukienka, suknicca) [niem. *Suckenle?*] – od XV w. określenie kobiecej i męskiej odzieży wierzchniej.

suzeren - największy z seniorów, niepodlegający żadnemu innemu seniorowi, najczęściej król lub papież

szabla – biała broń sieczna przeznaczona do cięcia i kłucia. W Polsce średniowiecznej była bronią mieszczan i chłopów służących w piechocie. W XVI w. przyjęła się jako uzbrojenie jazdy i oznaka stanowa szlachty. Sz. pol. łączyła cechy orientalne i zach. W zależności od typu lub dekoracji zwano ją batorówką, indyczką, staszówką, zygmontówką. Sz. składa się z głowni, rękojeści i jelca. Obok sz. Bojowych, czyli czarnych, wyrabiano także sz. bogate, służące do celów reprezentacyjnych, jak np. paradna karabela.

szczylenie – w XV w. określenie zbroi.

szkaplerz (skaplerz) [łac. *scepularium* – okrycie pleców, staroczes. *škapler*) – 1) od średniowiecza długa, prostokątna szata noszona na habicie w niektórych zakonach rzymskokat. Niekiedy pełniła rolę roboczego

fartucha; 2) od XVI w. okrycie szyi, rodzaj kołnierza; 3) dwa kawałki sukna z wyszytym imieniem Matki Boskiej lub Chrystusa, noszone przez członków kościelnych i świeckich bractw.

szłapa (szłapa) – 1) w XIV–XV w. ochronne nakrycie głowy, rodzaj hełmu; 2) w XVI w. przypuszczalnie rodzaj obuwia.

szłopot – w XV w. obuwie plecione z łyka.

szłom – w XIV–XV w. ochronne nakrycie głowy z metalu lub skóry, hełm.

sznur (snor, snur, sznura, sznor, sznorek, sznurek, sznurka) [średniow. niem. *Snuor*] – od XIV w. konopny lub lniany powróż skręcony z mocnej przędzy, także ozdobne pasmo skręcane z jedwabiu, używane do dekoracji strojów. Nazwa ta występuje w określeniu z XV w. „sznura perłana”, w znaczeniu pereł nanizanych na cienki sznurek.

szuba (czuba, suba, suba, szubczysko, suppycza) [tur. *dzübbe*, z ar. *dżubba*, wł. *giubba*, niem. *Schube*] – luźne okrycie wierzchnie szyte prostym krojem, niemal zawsze podbite futrem, z futrzanym kołnierzem i szerokimi rękawami, noszone przez mężczyzn i kobiety od średniowiecza do XVII w. Od XV w. znano już sz. rozcinane z przodu, zapinane na guzy i pętllice. Polską sz. wzmiankowaną od 1378 r. zapinano początkowo tylko na jeden guz przy szyi; damskie były krótsze i lżejsze, zapewne gamirowane futrem. Ros. sz. miały leżący lub okrągły kołnierz, rozszerzano je ozdobnymi plisami, a najdroższe (podobnie jak litewskie) haftowano przy brzegach perłami. Sz. tur. miały zwisające lub podwójne rękawy.

szubka (czubka, jupka) – mniejszy i lżejszy wariant szuby wymieniany od XV–XVII w. Z czasem posługiwano się raczej terminem jupka i, jakkolwiek różniła się ona krojem od sz., w spisach nazw tych używano niekiedy wymiennie.

szydełko – narzędzie z metalu, kości lub drewna w formie cienkiego pręcika ok. 15–20 cm długości, zakończonego zagięciem lub haczykiem, stosowane do wyrobów z przędzy różnej grubości. Znane co najmniej od III w., w Polsce od X w.

szydełkowanie – czynność formowania narastających stopniowo rzędów i ciągów łączących się elastycznych oczek o pionowym, poziomym, kolistym lub bocznym układzie, z nieograniczonej długości przędzy, kordonka lub mocnych nici, za pomocą szydełka i widełek, w celu wykonania wyrobu szydełkowego. Technika znana w Polsce od X w., mniej rozpowszechniona od dziewiarstwa. była domowym zajęciem kobiet i służyła do wykonywania elastycznych części odzieży: szali, okryć głowy, nóg i rąk.

szynka [niem. *Schiene*] – w XV w. część zbroi okrywająca kończyny, nagolenica lub naramiennik.

szyszak (syszak) [tur. *szisz* – szpikulec?, węg. *sisak*] – 1) hełm średniowieczny, zwykle sferycznie stożkowy, mający na szczycie dzwonu szysz, tj. tuleję z pióropuszem: 2) hełm używany w Persji sasanidzkiej, przejęty przez Turków. Miał on formę stożkową lub półkolistą, z daszkiem o ruchomym nosалу, z policzkami na zawiasach i nakarczkiem. Od XVI w. używany na Węgrzech, w Polsce i w innych krajach.

ścierka (ścirka) – 1) ozdobne zakończenie rękawów w kształcie chustki, przypuszczalnie także nakrycie głowy modne w XV w.; 2) w XV–XVI w. płat tkaniny, zwłaszcza płótna, służący do obcierania twarzy.

T

tabard [fr.] – długi płaszcz, zwykle krojony z koła, noszony przez pracowników uniwersytetów od późnego średniowiecza. Na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie nakazano jego używanie w 1429 r.

tancmantlik (tancmętlik) [niem. *Tanzmantel*] – w XV w. krótki płaszczyk używany do tańca.

tarcza – (od starofranc. *Targe*); staropol. *szczyt* – obronna część uzbrojenia używana przez formacje konne i piesze. Wyrabiana z drewna, kory, wikliny lub skóry, a z czasem głównie z drewna powlekanego skórą, często obijanego metalem lub skórą, później także w całości z metalu, współcześnie także z tworzyw sztucznych. Była używana co najmniej od okresu brązu, w starożytności i w średniowieczu, tracąc na znaczeniu po wprowadzeniu broni palnej przez piechotę i jazdę, stosowana w specjalnych sytuacjach także współcześnie.

tarła – w XV w. przypuszczalnie określenie części zbroi.

taszka (tajstra) [łac. ludowa *tasca*] – 1) od XV w. nazwa woreczka, sakiewki na pieniądze i inne drobne przedmioty, może też kieszeni; 2) w XV w., w zbroi płytowej, określano tak dopinane części zakrywające uda.

teocentryzm - uznanie Boga za najwyższą wartość i doskonałość, podporządkowanie mu wszystkich dziedzin życia i działalność człowieka zgodnie z zasadą: wszystko dla Boga i jego wiecznej chwały oraz dla szczęścia wiecznego poza grobem.

tkanka (tkanuszka) – w XV–XVI w.: 1) pas – często wzorzystej – tkaniny, używanej do bramowania ubiorów i przewiązywania włosów; 2) ozdobny czepek lub przepaska na głowę.

tkanka perłowa – rodzaj wieńca noszonego w średniowieczu; także siatka na włosy lub opaska zdobiona perłami, modna w XVI w.

toboła (tobolica) – w XIV–XVI w. woreczek na pieniądze lub torba noszona przy pasie.

toczenica – w XV–XVI w. sztywna, szeroka przepaska na głowę, uszyta ze złotolitych tkanin, naszywana perłami, z przypiętym pęczkiem krótkich strusich piór lub bukiecikiem kwiatów.

toczenica od zatoczki – w średniowieczu okrągły toczek lub wieniec.

tomizm - system filozoficzny stworzony przez świętego Tomasza z Akwinu (1227-1274). Podkreśla rolę rozumu w poznaniu, choć stwierdza, że istnieją prawdy dla rozumu niedostępne (np. trójca święta) - te są objawione przez Boga. Niektóre prawdy przekraczają rozum, ale żadna mu się nie sprzeciwia. Świat to twór harmonijny, a każde istnienie ma w nim swe miejsce wyznaczone przez Boga. Zarówno ciało, jak i dusza należą do istoty człowieka - pełnią więc istotną rolę, stanowią ważne elementy dzieła boskiego.

topór – broń bojowa złożona z drzewca i żeleźca, używana od XI w. Odmianą t. były używane przez jazdę eur. od XVI w. czekany i nadzieki. Typ t. o półkoliście wygiętym ostrzu stanowił uzbrojenie hajduków w Polsce, na Węgrzech i w ros. carskiej straży przybocznej. Krótszy t. z małym żeleźcem i lekko wypukłym ostrzem używany był w Polsce, w XVI–XVII w. przez jazdę.

tren – część stroju kobiecego, rzadziej męskiego, ciągnąca się po ziemi. W średniowieczu i na dworze Ludwika XIV długość t. była zależna od miejsca właścicielki sukni w hierarchii dworskiej. Obecnie t. występuje w strojach koronacyjnych i weselnych.

trojna – w XV w. szerokie fałdziste okrycie.

trubadurzy - poeci i zarazem muzycy francuscy działający w XII i XIII wieku. Przyjęło się uważać za trubadurów tych poetów, którzy działali na południu Francji, pisząc w języku oksytańskim, *langue d'oc*, natomiast za truwerów – poetów z północy Francji piszących po francusku, *langue d'oïl*. Terminem *trobairitz* określa się kobietę-trubadura. Z tradycji trubadurów wywodzą się truwerzy i niemieccy *minnesingerzy*. Poezję trubadurów i truwerów rozpowszechniali oni sami lub też wędrowni śpiewacy zwani *minstrelami*.

trzewic – w XV w. lekkie obuwie ochraniające stopę.

trzewik (czrzewiczek, trzewiczek) – od XV w. niskie obuwie sięgające najwyżej do kostek. Od XVI w. nazwa męskiego obuwia z wyodrębnionym obcasem, szytego według mody zach. Później także sznurowane obuwie męskie i kobiece.

trzęsogłów – w XV w. określenie człowieka noszącego strojne nakrycie głowy.

trzos (czrzos, trzosek, trzosie) – od XV w. pas z kieszeniami na pieniądze, sakiewka, woreczek.

tuł (tulec) – w XV–XVI w. pochwa na strzały, sajdak, kołczan.

tunika [łac. *tunica*] – 1) w średniowieczu określano w ten sposób najrozmaitsze suknie szyte krojem prostym, wkładane przez głowę, różnej długości, luźne i dopasowane, z rękawami lub bez, z kołnierzem i pozbawione go. szyte z różnych tkanin, proste i zdobione haftami, podszywane futrem (zimowe) oraz letnie, noszone przez kobiety i mężczyzn; 2) suknia damska z k. XVIII w., fałdzista, sięgająca do kolan.

turniej rycerski – forma średniowiecznych i renesansowych zawodów o charakterze sportowo-rozrywkowym, polegająca na prowadzeniu walk (indywidualnych lub zespołowych) na broń białą, wg ściśle określonych zasad mających ograniczać ryzyko odniesienia poważnych obrażeń przez uczestników. Turnieje były ważnym elementem kultury rycerskiej i dworskiej, jednocześnie były formą sprawdzenia umiejętności bojowych uczestników. Rozgrywane były często na dworach królewskich i książęcych jak również w miastach.

U

uniwersalizm średniowieczny - (uniwersalny - powszechny, ogólny), Europa jako jednorodna, jednolita całość podporządkowana tej samej władzy - kościelnej (papież) i świeckiej (cesarz); używająca jako języka warstw wykształconych łaciny.

W

wasal - osoba, która poprzez złożenie hołdu wasalnemu seniorowi, zobowiązywała się do dożywotniej służby na rzecz swego pana (feudała); wasal miał obowiązek uczestniczenia w akcjach zbrojnych organizowanych przez seniora, powinien był brać udział we wszelkich sądach toczących się nad innymi wasalami seniora; nie istniało w średniowieczu prawo, które pozwalałoby na jednostronne zerwanie przez wasala jego umowy lennej (wyjątek stanowiło niewywiązywanie się seniora z nałożonych na niego zobowiązań); znana też była praktyka składania przez wasala hołdu kilku seniorom jednocześnie

vida (l.mn. vidas) – krótka biografia trubadura pisana prozą w języku prowansalskim (oksytańskim). Słowo *vida* w staroprowansalskim oznacza "życie". W średniowiecznych *chansonnierach*, zbiorach manuskryptów zawierających poezję trubadurów, do dzieł konkretnych autorów dodane są często krótkie – często obfitujące w zdarzenia fantastyczne – biografie.

watowanie – ocieplanie wierzchniej i domowej odzieży przez wszycie warstwy wełnianej lub bawełnianej watoliny. w. znano w Europie od średniowiecza, służyło także do nadawania pożądanych kształtów różnym częściom odzieży, np. kaftanom noszonym pod zbroją, męskim ubiorom, rękawom i spódnicom damskim. Było ono szczególnie rozpowszechnione w płn. Europie.

wianek – od XV w. kolista ozdoba noszona na głowie, wykonana z kwiatów, klejnotów itp., symbol dziewictwa.

wieniec (winiec) [łac. *crinale, corona*] – 1) od XIV w. ozdoba głowy dziewcząt w kształcie przepaski, niekiedy łączonej z siatką na włosy; 2) symbol dziewictwa panny młodej i otrzymywanego przez nią wiana.

wirzba – w XV w. przepaska, sznur.

witraż - ozdobne wypełnienie okna, wykonane z kawałków kolorowego szkła wprawianych w ołowiane ramki osadzone między żelaznymi sztabami. Ramki stanowią kontur rysunku, kreskowanie na szkłe lub malowanie na nim przezroczystymi farbami oddaje charakterystyczne elementy (głowę, oczy, ręce, fałdowanie szat, cieniowanie figur). Witraże stosowano głównie w budownictwie

sakralnym. Technika witrażu znana była w starożytności, jednak została rozpowszechniona od wczesnego średniowiecza, a rozwinęła się w sztuce gotyckiej.

włosienica (włosieniec, włosiennica, włosień) – gruba tkanina z szorstkiej wełny, z domieszką końskiego włosia w wątku, falowana, czego efektem były twarde, ostre końce włosia na jej powierzchni. Od wczesnego średniowiecza szyto z niej koszule pokutne lub żałobne noszone pod odzieżą.

włókiennictwo – zespół technik wytwarzania z włókien roślinnych (głównie z lnu, konopi i bawełny), zwierzęcych (najwcześniej z wełny i jedwabiu), mineralnych, sztucznych i syntetycznych wyrobów odzieżowych oraz innych artykułów użytkowych i dekoracyjnych. Najważniejsze wyroby włókiennicze to: tkanina, filc, dzianina, tapiseria, kobierzec, kilim, pasmanteria, haft, sprang, koronka.

wor – w XV–XVI w. ubiór pokutny lub żałobny, także określenie najtańszej odzieży.

wstążka (stążka) – wyrób pasamoniczy, najczęściej jedwabny, w formie taśmy o różnej szerokości, tkanej gładko lub wzorzysto, znany od XV w. W 1604 r. wynaleziono maszynę wstążkarską umożliwiającą tkanie wielu wstążek jednocześnie.

Z

zakon rycerski – pierwotnie w Kościele katolickim zakon, w skład którego wchodził zakonnik (duchowni) oraz bracia-rycerze, czyli rycerze, którzy nie przyjmują

święceń, godzili się żyć jak zakonnicy (składali śluby czystości i ubóstwa). Ich głównym zadaniem była nie tylko modlitwa czy kontemplacja, lecz również walka w obronie wiary i ideałów przyjętych w regule zakonnej. Pierwsze zakony rycerskie powstawały na fali krucjat (w Królestwie Jerozolimskim) i pielgrzymek do Ziemi Świętej w XI i XII w. Niektóre zakony rycerskie utworzyły własne państwa – zakon krzyżacki w Prusach i Ziemi Świętej, Zakon Maltański na Rodos i Malcie, azaryci w Akce.

załoga – w XV–XVI w. część, zwykle męskiego ubioru, okrycie podszyte futrem, może także krótszy kaftan.

założka (załózska, załuszka) – w XV–XIX w. część ubioru kobiecego, zwłaszcza żydowskich i pol. mieszczek. Był to najczęściej rodzaj chusty ze sztywnej tkaniny jedwabnej, nieraz obszyty galonem oraz koronką, służącej jako ozdobna pelerynka.

zaplatanie – w XV w. określenie łąty na odzież.

zaramnica – w XV w. naramiennik, bransoleta.

zaticzka (zatoczka, zatykadłko) – w XV–XVI w. część kobiecego ubioru, przypuszczalnie zasłona, welon, czepek lub chusta.

zawojek – od XV w.: 1) określenie grzbietowego futra lisiego; 2) w XVI w. okrycie futrzane, prawdopodobnie lisie; 3) zdrobnienie nazwy zawój.

zawój (swoyk, zawoj) – 1) od XV w. długi, prostokątny szal z białego płótna, stanowiący nakrycie głowy mężatki, zwykle drapowane wokół czepca; 2) później modne nakrycie głowy, noszone także przez Turków i Żydów; 3) czapka futrzana miękka i wywinięta do góry, noszona w XVI–XVII w.

zbroja (zbroica, zbroiczka) – od średniowiecza ochronne okrycie, najczęściej metalowe, osłaniające tułów lub całe ciało rycerza w boju lub podczas turnieju, używane też do celów ceremonialnych. Z. miękka była wykonywana z tkaniny lub skóry.

zbroja kolcza (kolczuga) [niem. *Ketteband*] – pancerz kolczy czyli z. w formie tuniki, z rękawami różnej długości, rzadko z nogawicami, sporządzana z druczianych pierścieni czyli plecionki kolczej, znana od star., w Polsce od średniowiecza, w Europie zach. Zastąpiona w XV w. z. płytową, w Europie wsch. używana w różnych formacjach do XVIII w.

zwój – w XV w. nakrycie głowy.

zwojec – w XV w. ozdobny ubiór głowy, a także wierzchnie, strojne okrycie.

zwojek (zwojka) – w XV–XVI w. ozdoba głowy lub cały ubiór.

Z

żakiet [fr. *jacquet*] – 1) w XIV–XVI w. kaftan dłuższy i mniej dopasowany od *pourpoint*, noszony przeważnie przez mieszczan i chłopów; 2) ubiór noszony we Francji w XVII–XVIII w. przez małych chłopów; 3) w XIX w. początkowo codzienny

strój męski, a w k. stulecia – uroczysty; 4) górna część kostiumu damskiego wzorowana krojem na → amazonce z XVII w., noszona od k. XIX w.

żałoba – 1) od XVI w. ubiór, zwykle czarny, noszony po śmierci bliskich lub władcy. Zanim zaczęto nosić czerń, oznaką żałoby było także zaniedbanie i brud odzieży: 2) w XV w. kolisty płaszcz z kapturem opuszczonym na twarz, uszyty z czarnego sukna, lub suknia houppelande, zwykle z kapturem, noszona podczas pogrzebu.

Związki frazeologiczne:

błądny rycerz - postać z średniowiecznych romansów rycerskich i chansons de geste. Rycerz wędrujący w poszukiwaniu niezwykłych przygód dowodzących jego rycerskich cnót lub w poszukiwaniu dworskiej miłości.

czyn rycerski - zachowanie godne rycerza, waleczny, mężny postępek; czyn bardzo wyniosły i wymagający wiele odwagi; czyn, w którym wykazujemy się nadzwyczajną pomocą w stosunku do bardzo potrzebującej osoby

rycerz na białym koniu - ideał, wzorzec walecznego i uczciwego mężczyzny

walka z wiatrakami - walka z czymś nierealnym, urojonym, bądź też walka beznadziejną, nie mającą szans na powodzenie.

wrócić z tarczą lub na tarczy - wrócić zwycięsko (z tarczą), polec w walce (na tarczy). Według Plutarcha, tak spartańskie matki żegnały wyruszających na bitwę; oznaczało to, że Spartanin może wrócić jako zwycięzca (ze swoją bronią) lub martwy (poległych niesiono na tarczy), i nie ma innej możliwości.

rycerski honor - dobrze pojęta sławę, która jest wynikiem uczciwości, odwagi, pracowitości, realizowania wielkich dzieł pomocnych bliźnim.

obejść się z kimś po rycersku – rozstrzygać spór/ sprawę z kimś honorowo

rycerski wobec kobiet - szarmancki, dżentelmen

podnieść rękawicę - podjąć się wyzwania

rzucić rękawicę - rzucić wyzwanie

kruszyć kopię - walczyć o coś zawzięcie, występować w czyjejs obronie, nawet jeśli nie ma to głębszego sensu.

chwycić za miecz - rozpocząć walkę zbrojną

stawać w szranki - stanąć do walki

walczyć z podniesioną przyłbicą - występować jawnie, otwarcie przeciw czemuś

śpiący rycerz - według legendy Śpiący Rycerz strzeże Zakopanego, a tym samym całej Polski i w razie niebezpieczeństwa powstanie by przyjść jej z pomocą. Jest to tylko jedna z wielu legend opowiadanych przez miejscowych górali, które różnią się między sobą.

polegać jak na Zawiszy – określenie, które oznacza kogoś, na kim zawsze można polegać, wiernego danemu słowu, chętnie niosącego pomoc i wsparcie. I taki był Zawisza – świetny rycerz i dyplomata, słynący w całej Europie ze swych rozlicznych cnót.

**POLSKO-UKRAIŃSKA RADA
WYMIANY MŁODZIEŻY**

**Ministerstwo
Edukacji i Nauki**

Projekt został sfinansowany ze środków
Polsko-Ukraińskiej Rady
Wymiany Młodzieży z dotacji MEIN

